

**HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ DERGİSİ**

Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi
Bellek International Journal of History and Culture Research

ISSN: 2717-6142

2023

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi
BELLEK International Journal of History and Culture Studies

ISSN: 2717-6142

2023

Contact / İletişim

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Tayfur Sökmen Kampüsü-Antakya/HATAY

Phone : +90 326 245 58 68/11106

Fax : +90 326 245 58 67

e-mail : bellek@mku.edu.tr

web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bellek>

Copyright © 2019
Hatay Mustafa Kemal University Faculty of Arts and Sciences History Department
All rights reserved

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Editör Kurulu

BELLEK International Journal of History and Culture Studies Editorial Board

Sahibi / Owner

Associate Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA

(On Behalf of The Department of History, Hatay Mustafa Kemal University)

Baş Editör-Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. İsa KALAYCI, (Hatay Mustafa Kemal University-Hatay/Turkey)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Maria IVANICS, Szeged University-Szeged/Macaristan

Assoc. Prof. Dr. Haydar CORUH, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Mikail KOLUTEK, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Mustafa IŞIK, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. İsmail BULBUL, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Alihan LIMONCUOĞLU, Istanbul University-Istanbul/Turkey

Assist. Prof. Dr. Gokhan KALMIS, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Assist. Prof. Dr. Roza ABDIKULOVA, Kyrgyzstan-Turkey Manas Univ.

Bishkek/Kyrgyzstan

Assoc. Prof. Dr. Sedat BILINIR, HMKU-Hatay/Turkey

Dr. Irwan SAIDIN, Malaysia National University-Selangor/Malaysia

Dr. Sebahattin ABDURRAHMAN, Middlesex University-London/England

Dr. Ahmet CAPARLAR Independent Researcher /Turkey

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Assoc. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Teknik Editör / Technical Editor

Dr. Ahmet CAPARLAR, Independent Researcher-Kayseri/Turkey

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (Manas Üniversitesi-Bişkek/Kırgızistan)

Prof. Dr. Bülent BAKAR (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Munzur Üniversitesi-Tunceli/Türkiye)
Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/Türkiye)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/Türkiye)
Prof. Dr. Metin AKİS (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa ALKAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (İzmir Demokrasi Üniversitesi, Emekli-İzmir/Türkiye)
Prof. Dr. Nuri YAVUZ (Artvin Çoruh Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/Türkiye)
Prof. Dr. Orhan KILIÇ (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/Türkiye)
Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Prof. Dr. Osman KÖSE (Milli Savunma Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. M. Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Zeki ÇEVİK (Balıkesir Üniversitesi, Emekli-Balıkesir/Türkiye)
Doç. Dr. Akın BİNGÖL (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Doç. Dr. Hakan TÜRKKAN (Karabük Üniversitesi-Karabük/Türkiye)
Doç. Dr. Hamit ŞAFAKÇI (Artvin Çoruh-Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Doç. Dr. İbrahim EFE (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Doç. Dr. Meral KUZGUN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Doç. Dr. Nasrullah UZMAN (Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Doç. Dr. Nurgül YILDIRIM (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Özer ÖZBOZDAĞLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Sacit UĞUZ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Selim KAYA (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/Türkiye)
Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Doç. Dr. Volkan PAYASLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Gülseren MUTLU (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan SAMIKIRAN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman HATİPOĞLU (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Emekli-Hatay/Türkiye)

Sayı Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Ahmet İLYAS (Harran Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdullah BAKIR (Süleyman Demirel Üniversitesi)

Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail BÜLBÜL (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Meral KUZGUN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ÇABUK (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa Tayfun ÜSTÜN (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Sacit UĞUZ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Arslan DURDU (Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM (Batman Üniversitesi)

**Dergimiz; Google Scholar, İdealonline, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi),
Asos İndeks ve Semantic Scholar veri tabanlarında taranmaktadır.**

Tasarım / Design

Aysel TINAZ, aysel.tnaz@gmail.com

**Dergi içerisinde yer alan içeriklerden sadece ilgili yazarlar sorumludur. Editör kurulu sorumlu tutulamaz.
BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Hakemli bir dergidir. Yılda 2 sayı olacak
şekilde yayınlanır.**

EDİTÖRDEN

Değerli Bilim İnsanları

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi'nin dördüncü yılının ilk sayısında (5. Cilt, 2. Sayı) Bilim dünyasına Türkçe ve İngilizce olmak üzere 5 araştırma makalesi ve 1 kitap değerlendirmesi yayınlamaktan övünç duyuyoruz. Çalışmalarıyla hem dergimize destek olan hem de bilimsel birikime hizmet eden tüm yazarlarımıza teşekkür ederiz. Ayrıca bilimsellik saikiyle kıymetli vakitlerini ayırarak makalelerimizin değerlendirme sürecindeki katkılarından dolayı sayı hakemlerimize de müteşekkirimiz. İyi okumalar...

31/12/2023

Doç. Dr. İsa KALAYCI
(Baş Editör)

İÇİNDEKİLER/INDEX

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Mazhar NARŞAP

Pazırık Kurganlarının Kalıntı ve Buluntularına Göre Bozkır Kavimlerinde Sosyal Hayat.....118-140

Ümmügülsüm GÜLEKOĞLU

Osmanlı'nın Son Döneminde Adana'da Ermeni Nüfusu.....141-150

Hakan DEMİR

Yugoslavya'da Komünist Rejimin Politik, Ekonomik ve Toplumsal Hayattaki Uygulamaları (1945-1948).....151-163

Olca ÇINKIR ÖZBİTİRĞİÇ

Marshall Planı Çerçevesinde Amerikalı Mr. Russell Dorr'un Türkiye İzlenimlerine Dair Raporunun Değerlendirilmesi.....164-173

Ali MİYNAT & Yaseen ISSAM HUSNI ALSHARIF

Ürdün Ortaokul Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı.....174-188

Kitap Tanıtımı / Book Reviews

Mehmet DERİ & Abdurrahim AKMAZ

Mustafa Demirci, *Siyah Öfke: Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, Konya 2021, 318 s. ISBN: 978-605-196-027-2.....189-191

PAZIRIK KURGANLARININ KALINTI VE BULUNTULARINA GÖRE BOZKIR KAVİMLERİNDE SOSYAL HAYAT*

SOCIAL LIFE IN THE STEPPE TRIBES ACCORDING TO THE REMAINS AND FINDS OF PAZYRYK KURGANS

Mazhar NARŞAP**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 15/12/2023 Düzeltme/Revised: 18/12/2023 Kabul/Accepted: 27/12/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Cite as: Narşap, M. (2023). Pazırık Kurganlarının Kalıntı ve Buluntularına Göre Bozkır Kavimlerinde Sosyal Hayat. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 118-140. <https://doi.org/10.52735/bellek.1405162>

ÖZ

Her millet yaşadığı coğrafyanın şartları neticesinde kendilerine has bir kültür oluşturmuşlardır. Ormanlarda yaşayan kavimler avcılık ve toplayıcılık ile geçimlerini temin ederek asalak kültürü, tarıma elverişli coğrafyalarda yaşayanlar yerleşik kültürü, hayvancılığa elverişli coğrafyalarda yaşayanlar ise göçebe yaşamı benimsemişlerdir. Çin Seddi'nden, Tuna Nehri'ne kadar olan bozkır coğrafyasında yaşayan kavimler ise coğrafyanın şartlarından dolayı konargöçer bir yaşamı benimsemişlerdir. Bu konargöçer yaşam tarzı basit bir göçebelik olmayıp boy beyinin idaresinde sistemli bir göç hareketidir. Bozkır coğrafyasının genişliği ve burada yaşayan kavimlerin benimsemiş oldukları konargöçer yaşam tarzı göz önüne alındığında buradaki kavimlerin tarih ve kültürlerinin araştırılması zorlaşmaktadır. Söz konusu kavimlerin, tarih ve kültürlerinin araştırılmasında sözlü, yazılı ve arkeolojik kaynaklar kullanılmaktadır. Bozkır kavimlerinin yazılı kaynakları, daha çok ilişkide buldukları kavimlerin kaynaklarından oluşmaktadır. Sözlü kaynaklar ise daha sonraki süreçte yazıya geçirilmiş ve yazıya geçirildiği dönemin izlerini taşımaktadır. Bozkır kavimleri ile ilgili yapılan araştırmalarda arkeolojik kaynaklar önemli bir yer tutmaktadır. Arkeolojik kaynaklar içerisinde kurganlar ayrı bir önem arz etmektedir. Kurgan, korugan yani koruyan anlamında olup yığma tepe mezarlardır. Bozkır insanının, öldüğü zaman defnedildiği kurganlardan bozkır coğrafyasında çok sayıda vardır. Bu kurganlardan birisi de Pazırık kurganlarıdır. Pazırık kurganları beş büyük kurgandan oluşmaktadır. Bu kurganlarda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarıyla ortaya çıkarılan kalıntı ve buluntular bozkır kavimlerinin sosyal hayatıyla ilgili, giyim-kuşam, yiyecek-içecek, halı, damga-en, müzik aletleri gibi birçok kültürel unsuru hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bozkır, Kültür, Kurgan, Sosyal Hayat

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, narsapmazhar5@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5104-2054

EXTENDED SUMMARY

Each nation has created a unique culture as a result of the conditions of the geography they live in. The tribes living in forests have adopted parasitic culture by making a living through hunting and gathering, those living in geographies favorable to agriculture have adopted settled culture, and those living in geographies favorable to animal husbandry have adopted nomadic life. The tribes living in the steppe geography from the Great Wall of China to the Danube River adopted a nomadic life due to the conditions of the geography. This nomadic lifestyle is not a simple nomadism, but a systematic migration movement under the administration of the boy bey. Considering the vastness of the steppe geography and the nomadic lifestyle adopted by the tribes living here, it becomes difficult to research the history and culture of these tribes. Oral, written and archaeological sources are used in the research of the history and culture of these tribes. The written sources of the steppe tribes consist mostly of the sources of the tribes they were in contact with. Oral sources, on the other hand, were written down in the later period and bear the traces of the period in which they were written down. Archaeological sources have an important place in the researches on steppe tribes. Kurgans have a special importance among archaeological sources.

Kurgan, as a word, means korugan, that is, to protect. Korugan has two meanings. The first meaning is kurgan grave; tumulus and the second meaning is the city walls protecting the city. Considering the word meanings of kurgan, the meaning used for steppe tribes is grave. There are many meanings that meet the word kurgan in today's Turkish. In the Turkish dictionary prepared by the Turkish Language Association, the word kurgan has three different meanings. The first meaning is a small hill where soil was piled on the grave in the First Age, the other meaning is castle, and another meaning is used as a hill-shaped grave, mound. There are many kurgans in the steppe geography where the steppe people were buried when they died.

One of these kurgans is the Pazyryk kurgans. Pazyryk kurgans consist of five large kurgans. In the archaeological excavations carried out in these kurgans, data on many cultural elements related to the social life of the steppe tribes, such as clothing-dress, food and drink, carpets, stamps, musical instruments were obtained.

The first product related to the clothing of the steppe people is the headdress. A piece of headdress made of a thick brown fur was found in the burial chamber of kurgan number 2 of Pazyryk kurgans. In kurgan number 3, a helmet-shaped headdress covering the neck and ears was found. During the excavations in Pazyryk kurgans, it was determined that the women in the burial chamber also had headdresses. One of the clothes used by the steppe people is caftans. During the excavations in the Pazyryk 2 kurgan, the back part of a short caftan with a length of 90 cm was found. In the Pazyryk kurgan number 3, a caftan similar to a shirt, which is estimated to belong to a man, was found. The clothes of the equestrian figure on the carpet found in the Pazyryk kurgan number 5 also reflect the cavalry-style clothing created by the steppe people. One of the clothes used by the steppe people is the shirt. Shirts were found in the studies conducted in Pazyryk 2 kurgans. Another of the clothes used by the steppe people in their daily life is trousers. Pants were also found in the studies conducted in Pazyryk kurgans. Important information about the clothing of the steppe people is obtained from the remains and finds found in Pazyryk kurgans. These remains and finds include socks and boots. The fact that the woman's boots found in the Pazyryk kurgans were made of leather and red in color is of particular importance. Because red colored and decorated boots were accepted as a sign of sovereignty in the following historical process. Data on the food and drink culture of the steppe people are also found in the Pazyryk kurgans. During the excavations in Pazyryk kurgan number 2, two wooden vessels were found on the floor of the burial chamber of the kurgan. These vessels are thought to be koumiss containers. Four tables were found during the excavations in the kurgan. According to the analysis of the remains of the table tops, it was determined that food, goat and horse meat were placed on these tables and used as plates. During the archaeological excavations in many kurgans in the steppe geography, the walls and floors of the burial chambers in the kurgans were covered with felt and carpets. An example that fully reflects the carpet woven by the steppe people was obtained from Pazyryk kurgan number 5. The remains and finds of the car or nomadic vehicle used by the steppe people were obtained from Pazyryk kurgans. Although the remains and finds obtained from the kurgans belong to the funeral ceremony, the use of the steppe people

Keywords: Steppe, Culture, Kurgan, Social Life

GİRİŞ

Toplumların kültürlerinin oluşturulmasında yaşadıkları coğrafyanın şartları birinci derecede rol oynamıştır. Ormanlarda yaşayanlar ile çölde yaşayan kavimlerin yaşam koşullarının aynı olmaması her iki toplumun oluşturmuş olduğu kültürleri de farklılaştırmıştır. Çin Seddi'nden, Tuna Nehri'ne kadar olan Avrasya coğrafyasında yaşayan bozkır kavimleri de yaşamış oldukları coğrafyanın iklim koşullarına uygun olan konargöçer yaşam tarzını

benimsemişlerdir. Konargöçer yaşam tarzı basit bir göçebelik olmayıp boy beyinin idaresinde yılın belirli zamanlarında hayvanlarına taze ot bulabilmek amacıyla yapılan göç hareketidir. Konargöçer yaşamı benimsemiş olan bozkır kavimleri bu şartlar neticesinde kendilerine has olan bozkır kültürünü diğer bir adı ile atlı göçebe kültürünü ortaya çıkarmışlardır. Bu kültür hakkında sözlü, yazılı ve arkeolojik kaynaklardan bilgi elde edilmektedir. Bozkır kavimlerinin kendilerine ait olan yazılı kaynakları sınırlı da olsa bulunmakla birlikte ilişkide buldukları diğer kavimlerin yazılı kaynaklarından bozkır kavimlerinin kültür tarihine dair önemli bilgiler elde edilmektedir. Bozkır kavimlerinin kültür tarihine dair asıl veriler arkeolojik kaynaklardan elde edilmektedir. Arkeolojik kaynakların başında ise kurganlar gelmektedir. Kurgan bozkır insanı, öldüğünde defnedildiği yığma tepe mezarlardır.

Kurgan, kelime anlamı olarak korugan yani korumak manasına gelmektedir. Koruganın iki anlamı vardır. Birinci anlamı kurgan mezar; tümülüs anlamında olup ikinci anlamı ise, şehri koruyan sur duvarlarıdır. Kurganın kelime anlamları göz önüne alındığında bozkır kavimleri için kullanılan anlamı mezardır. Kurgan kelimesini günümüz Türkçesinde karşılayan birçok anlam vardır. Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Türkçe sözlükte, kurgan kelimesi üç ayrı anlama gelmektedir. İlk anlamı, İlk Çağ'da mezar üzerine toprak yığılan küçük tepe, diğer anlamı kale, bir diğer anlamı ise tepe şeklinde mezar, höyük olarak kullanılmıştır.¹

Bozkır kavimlerinin benimsediği konargöçer yaşam tarzına bakıldığı zaman şehir ile ilgili olan anlamının daha sonraki süreçte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bozkır coğrafyasında kullanılan kurgan tabiri, mezarda bulunan ölüyü koruması manasına gelmektedir. Kurgan adı esasında mezar için değil; mezarı koruyan üzerindeki topraktan ya da taştan yapılan tümsek tepe için kullanılmıştır (bk. ek 1).

Bozkır insanının mezarı olan kurganlar, genellikle toplum tarafından kutsal sayılan yerlere yapılmıştır. Bu yerler dağ ve etekleri, yaylalar, ormanlık alanlar, ırmak yatakları ve göl kenarları olabilmektedir. Kurganların çok çeşitli alanlara yapılmasında, bozkır kavimlerinin çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları etkili olmuştur²

İskitlerin kurganı nasıl yaptıklarını Herodotos, *Historia* adlı eserinin 4. kitabında şu şekilde anlatmaktadır: “Hükümdarları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir çukur kazılar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler. Gövde mumla kaplanmış; önceden karnı yarılmış, içi boşaltılmış ve maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş saparna ve kokulu maddelerle doldurulmuş sonra dikilmiştir; ölü bir arabaya konur ve başka bir halk topluluğuna götürülür. Bütün halk toplulukları dolaştırdıktan sonra ölü, imparatorluğun en uzak ülkesi olan Gerrhos ülkesine götürülür; mezar orada kazılmıştır. Mezarın içine çimen yayılır, hükümdar üzerine konur. Ölü, yere saplanmış mızraklarla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur, sazlarla örtülür, mezarın içinde boş kalan geniş yerlere eşlerinden birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahtar, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları boğulup konulur, kullandığı eşyalardan birer tane ve altın kupalar da konur. Bu tören tamamlanınca herkes mezarın üzerine kürekle toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarış ederler.”³ (bk Ek 2)

Herodotos'un, *Historia* adlı eserinde anlattığı kurgan yapımıyla ilgili bilgiler bozkır coğrafyasında bulunan kurganlarda yapılan kazı çalışmalarından elde edilen arkeolojik veriler ile doğrulanması kaynağın önemini ayrıca göstermektedir. Herodotos'un bahsettiği kurganlar, Karadeniz'in kuzeyinde yer alan bozkır coğrafyasında sıklıkla görülebilmektedir.

Bozkır coğrafyasında kurgan yapımı sadece milattan önceki dönemlerde değil; milattan sonraki dönemlerde de devam etmiş olduğu kaynaklarda görülmektedir. Örneğin; IX. yüzyıl da

¹ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019 s. 24.

² Oktay Belli “*Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türkler'de Kurgan Yapma Geleneği*”, *Türkler*, III. Cilt s. 927.

³ Herodotos, *Herodotos Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015 s. IV: 71.

Abbasi Halifesi tarafından, Bulgar Hanı'na elçi olarak gönderilen kafilenin içerisinde bulunan İbn Fadlan, bu sefere ilişkin yazmış olduğu seyahatnamesinde, Oğuzlarda ölü gömme geleneğinden şu şekilde bahsetmektedir: "Oğuzlardan birisi ölürse onun için ev gibi büyük bir çukur kazarlar. Bundan sonra cesedi alıp elbisesini giydirir, kuşağını ve yayını kuşandırır. Eline, içinde nebiz olan ağaçtan bir kadeh verirler, önüne yiyecek dolu bir kap koyarlar. Daha sonra ölüyü çukura oturtup üzerini tavanla örterler. Mezarının üzerine çamurdan bir kubbe gibi tümsek yaparlar. Bundan sonra ölünün hayvanlarının yanına varıp miktarına göre, birden yüze veya iki yüze kadarını kurban ederler. Onların etlerini yerler. Başlarını, ayaklarını, derilerini ve kuyruklarını bir tarafa ayırıp bunları kesilmiş ağaçlar üzerine kabrinin başına asarlar. Bunlar ölünün cennete giderken bineceği hayvanlardır derler. Eğer ölen kimse, sağlığında insan öldürmüş kahraman kimse ise öldürdüğü insanların sayıları kadar, ağaçtan suret yontup bunları kabrinin üzerine dikerler. Bunlar onun hizmetçileridir." ⁴

Hem Herodotos hem İbn Fadlan'ın vermiş olduğu bilgiler ve yapılan arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkan verilere göre kurganların iki ana unsurdan oluştuğu anlaşılmaktadır. Kurganın birinci kısmı toprak seviyesine kadar açılmış çukur ve oluşturulan odalardan; ikinci kısım ise zemin seviyesi üzerine yığılmış topraktan oluşmaktadır. Odaların üstü tıpkı bir yapının üzeri gibi kalaslarla kapatılmakta, alttan payandalarla kalaslar desteklenmektedir. Sağlam bir tavan oluşturulup üzerine toprak yığılmaktadır. Kazılan mezarların üzerine yığılan topraklar, kenarlarından dışarıya taşmakta ve mezarı korunaklı hâle getirmektedir. ⁵

Kurganlar bozkır insanının öldüğü zaman defnedildiği yer olmak ile birlikte bozkır kavimlerinin tarih ve kültürüne önemli veriler sağlayan arkeolojik bir kaynaktır bu çalışmada Pazırık kurganlarında yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılmış olan kalıntı ve buluntulardan hareket ile bozkır insanın sosyal yaşamı incelenecektir.

1. Pazırık Kurganları

Bozkır coğrafyasının birçok yerinde kurganlar bulunmaktadır. Bozkır kavimlerinin kurgan bölgelerinden biri de Pazırık bölgesidir. Pazırık bölgesi Rusya'ya bağlı Gorna Altay bölgesinde yukarı Altayların doğu kısmındaki Tuva sınırında yer almaktadır. Söz konusu bu alan Büyük Ulugan sahası içerisinde Greenwihc'e göre 50'44 kuzey, 88'03 doğuda bulunan bir vadidir. Büyük Ulugan vadisi U şeklinde Pazırık bölgesinin yaklaşık bir kilometre güneyindedir. Ayrıca bölgede bulunan Balyktol nehri ise Pazırık'ın güneybatı tarafından Büyük Ulugan vadisinin içlerinde akmaktadır. ⁶ (bk. Ek 3)

Pazırık kurganlarının bulunduğu bölgenin, yıllık sıcaklık farkları fazla değildir. Düşük bir sıcaklık ortalaması yıl boyunca devam etmektedir. Bölgedeki kış döneminin oldukça uzun sürmesi sıcaklık ortalamasını düşürmektedir. Ayrıca kış boyunca oluşan rüzgârlar bölgede kalın bir kar tabakasının oluşmasını önlemiş olsa da aşırı dondurucu soğuklara sebep olmuştur. Kış mevsiminin ardından gelen yaz mevsimi ise oldukça kısa sürmektedir. Bu sebeplerden dolayı kurganların içine giren yağmur ve kar suları kurganların içinde donmuş böylece kurganlarda bulunan eserlerin mezara konulduğu günkü gibi korunmasını sağlamıştır. ⁷

Pazırık kurganlarının bulunduğu alanda ilk çalışmalar Messerschmidt tarafından 1722 yılında yapılmıştır. Yapılan bu çalışma gezi ve yüzey araştırması şeklindedir. Pazırık kurganlarında yapılan ilk bilimsel kazı ise 1924 yılında Rudenko tarafından yapılmıştır. Ancak yapılan bu kazıda herhangi bir kalıntı ve buluntuya rastlanılmamıştır. Kurganlar üzerinde ilk

⁴ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022, s. 36.

⁵ İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 434.

⁶ Sergei Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*, London 1970, s. 1.

⁷ S. Rudenko-Sergei Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia...*, s. 7.

kapsamlı çalışma ise Rus Devlet Etnografya Müzesi tarafından 1929 yılında yapılmıştır. Söz konusu bölgede yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda kırka yakın kurgan tespit edilmiştir. Tespit edilen bu kurganlardan Pazırık 1 kurganı olarak adlandırılan kurgan Rudenko tarafından açılmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı'nın çıkması sebebiyle kazı çalışmalarına ara verilmiştir. Savaşın sonunda bölgedeki kurganlar üzerinde çalışmalara devam edilmiştir.⁸

Rus Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsünün bölgede yapmış olduğu çalışmalarda küçük veya büyük 150 kurgan tespit edilmiştir. Bölgedeki kurganlar genelde bir tepe üzerine veya nehir teraslarına yapılmıştır. Pazırık kurganlarının ancak beş tanesi büyük kurgan sayılmaktadır. Bu kurganlardan; 3 ve 4 numaralı olan kurganlar kuzeyde, 1 ve 2 numaralı olan kurganlar orta kesimde, 5 numaralı olan kurgan ise güneyde yer almaktadır.

Pazırık kurganları içerisinde 1929 yılında Rudenko tarafından açılan ilk kurgan Pazırık 1 kurganı olarak adlandırılmaktadır. Bu kurgan 47-50 m çapında ve 2,2-2,5 m yüksekliğinde taş yığından yapılmış bir kurgandır. Pazırık 1 kurganı üzerinde yapılan çalışmalarda kurganı koruyan, ağaç kütüklerinden oluşan koruma tabakasına rastlanılmıştır. Bu tabakanın 300 kadar tomruktan oluştuğu tespit edilmiştir. Mezar odasının tavanı kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı olarak bulunan üç kiriş üzerine oturtulmuştur. Bu ağaç koruma tabakasının ya da tavanın altında ise 4 metre derinliğe sahip iç içe iki oda ortaya çıkarılmıştır. Mezar odasının üst katmanında ise huş ağacı kabuğu ile karaçam ağacının kabukları ve dumanlı çay çalısının yaprakları bulunmuştur. Mezar odasını meydana getiren ahşap oda ise mezar çukurunun tamamını kaplamamakta ve mezar çukurunun daha geniş olan güney tarafında yer almaktadır.⁹ (bk. Ek 4)

Pazırık 1 kurganı Rudenko tarafından kazılmış ancak II. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla kurgan üzerindeki araştırmalara ara verilmiştir. Savaşın sona ermesinden sonra yeniden başlanılan çalışmalar neticesinde Rudenko tarafından 1947-1948 yılları arasında Pazırık 2 numaralı kurganı kazılmıştır. Bu kurganın çapı 36 metre, yüksekliği ise 4 metredir. Kurganın üst tabakası 10 cm kalınlığında, kırık taşlardan oluşmaktadır. Bu taş tabakanın alt kısmında ise toprak tabakası, kütük tabakasının üstünde bulunmaktadır. Bu tabaka aynı zamanda altta bulunan mezar odasını da korumaktadır. Kurganın merkezindeki tahribat hırsızlar tarafından soyulduğunu göstermektedir.¹⁰

Kurganın çatı tabakası Pazırık 1 kurganında olduğu gibi huş ağacı kabuklarıyla kaplanmıştır. Ancak Pazırık 2 kurganında bu tabaka, altı tabakadan oluşmaktadır. Defin odasının tavanını ise dokuz kütük oluşturmaktadır. Bu ahşap tavanı, 2,10 metre ile 2,65 arasında yüksekliğinde ve 35 cm çapında tomruklardan oluşan direkler taşımaktadır. Bu ahşap tavan, mezar odasının güney ve kuzey kesiminde bulunan kirişlere bağlanmıştır. Ancak odanın tavanı ile kirişlerin bulunduğu alan arasında 20,35 cm'lik bir açıklık bulunmaktadır.¹¹

Pazırık 2 kurganını oluşturan toprak ve kütükten oluşan tabakanın altında ise 4 metre derinliğinde ve ölçüleri 7,1x7,8 metre olan dikdörtgen bir mezar odası bulunmuştur. Bu mezar odasının tabanı 10 cm kalınlığında kırma taş; bu kırma taş tabakanın üzerinde ise 5 cm kalınlığında ince bir toprak tabaka vardır. Mezar odası iki kısım hâlinde ve ahşaptan yapılmıştır. Bu kurganda, Pazırık 1 numaralı kurganda olduğu gibi odaların arası taş ile doldurulmamış boş bırakılmıştır. Mezar odasına daha önceden soyguncular tarafından açılan delikten, suların

⁸ Wilhem Radloff, *Sibirya'dan*, (Çev. Ahmet Temir), C.I-II-III, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1954, s. 101.

⁹ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia....*, s. 15-16,19-21; Y. Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s. 132.

¹⁰ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia....*, s. 314.

¹¹ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia....*, s. 22.

dolması ve bu suların donması neticesinde mezar odasında bulunan eşyalar kazının yapıldığı tarihe kadar bozulmadan ulaşabilmiştir.¹²

Pazırık 2 kurganının mezar odasında yapılan çalışmalarda soyguncular tarafından tabuttan çıkarılıp atılmış hâlde bir erkeğin ve kadının cesedi bulunmuştur. Bulunan bu cesetlerin mumyalanmış olması son derece ilgi çekmektedir.

Pazırık 3 numaralı kurganı da Rudenko tarafından 1948 yılında kazılmıştır. Bu kurgan, 36 metre çapa ve 2,6 metre yüksekliğe sahiptir. Kurganın üzeri doğu-batı şeklinde dizilmiş, dik taşlar ile ikiye bölünmüştür. Kurganın yapımında büyük taş bloklar kullanılmıştır. Mezar odasının üst kısmında ağaç kütük tabakasının üzerinde taş ve kaya parçalarından bir koruma tabakası daha oluşturulmuştur. Yapılan kazı faaliyetlerinde bu taş tabakanın içerisinde tahta kürek, tahta kamalar ve bir arabanın parçaları ile birlikte yedi tekerlek bulunmuştur. Bu tahta küreğin ve kamaların mezar odasının kazılmasında kullanıldığı; arabanın ise mezar odasına defnedilen kişiyi mezar yerine getirdiği düşünülmektedir.¹³

Mezar odasının üzerindeki çatının çökmesini önlemek amacıyla mezar odasının güney ve kuzey tarafına üçer adet ahşap ayaklı direk dikilmiş ve bu ahşap direkler birbirine çapraz bağlama yöntemi ile bir koruma tabakası oluşturulmuştur. Bu tabakanın altında ise dış tarafta kalan odanın çalılardan yapılmış bir tabakası bulunmaktadır. Bu çalı tabakasının altında ise karaçam ve kayın ağacından eşit şekillerde kesilmiş tomruklar bulunmaktadır. Bu tomrukların arası bölgede bulunan yosunlar ile doldurulmuştur. Böyle bir katmanın yapılmasının nedeni; mezar odasının içine yağmur ve kar sularının dolmasının önüne geçmek olduğu düşünülebilir.

Pazırık 3 numaralı kurganda yapılan çalışmalarda tespit edilen çatının altında mezar odası bulunmuştur. Söz konusu bu kurganda bulunan mezar odası, yer zemininden 5,2 m derinliktedir. Pazırık 3 kurganının mezar odasının bu derinlikte olmasının nedeni ise kurganın kazıldığı alanın altındaki kumlu zeminin diğer höyüklerin altındakinden daha yumuşak olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁴

Pazırık 4 numaralı kurganı, 1948 yılında Rudenko tarafından kazılmıştır. Söz konusu bu kurgan 24 m çapa ve 1,5 m yüksekliğe sahiptir. Bu kurgan üzeri doğu batı yönünde taşlar döşenerek ikiye ayrılmıştır. Kurganı oluşturan tepe şeklindeki toprak tabaka kaldırıldıktan sonra taşlarla dolu 30 m² bir alan ortaya çıkmıştır. Bu taş bloğun içerisinde mezarın kazılması esnasında kullanıldığı düşünülen tahta kamalar bulunmuştur. Bu taş bloğun altında ise ağaç kütüklerinin oluşturduğu mezar odasının çatısı yer almaktadır.¹⁵

Mezar odasının çatısını oluşturan ahşap kütüklerin altında Pazırık 4 numaralı kurganın defin odası yer almaktadır. Bu kurganı diğer Pazırık kurganlarından ayıran en önemli özellik ise diğer kurganlarda olduğu gibi mezar odası iç ve dış odalar olarak düzenlenmemiş olup tek odadan oluşmaktadır.¹⁶

Pazırık 4 numaralı kurganın mezar odası, Pazırık 1 ve 2 numaralı kurganlarında bulunan mezar odalarının iç odalarına büyük oranda benzemektedir.

1949 yılında Rudenko tarafından kazılan bu kurgan daha önce açılan diğer Pazırık kurganları ile aynı özellikleri taşımaktadır. Ancak diğer kurganlardan farklı olarak kurgan tümseğinin etrafının oldukça geniş aralıklarla taşlar ile çember şeklinde çevrilmiş olmasıdır. Söz konusu bu kurgan 42 m çapında ve 3,75 m yüksekliğindedir. Kurganın üzeri yaklaşık üç

¹² S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*...., s. 19.

¹³ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*...., s. 319; Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, s. 139.

¹⁴ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*...., s. 14.

¹⁵ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*...., s. 322.

¹⁶ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*...., s. 17.

ton ağırlığında bulunan kaya parçaları ile kaplanmıştır. Fakat bu kurgan da diğer kurganlar gibi hırsızlar tarafından soyulmuştur¹⁷.

Kurganın üst kısmında bulunan üç tona kadar ağırlığa sahip bir büyük taş ve kaya tabakasının altında ince bir kütük tabakası bulunmaktadır. Soyguncular, kurganın giriş kısmına tünel kazmışlardır. Kurganın defin odasının üstünü örten huş ağacı kabuğu yaprakları ve kütükler kaldırılmıştır. Yapılan çalışmalarda mezar odasının kalın kalaslardan oluşan zemin tabakasının doğrudan toprak zemin üzerine yapıldığı tespit edilmiştir. Defin odasının hem duvarları hem de tavanı kütüklerden oluşmaktadır. Diğer Pazırık kurganları üzerindeki huş ağacı kabuğu çatısını kaplayan dumanlı çay yapraklarından oluşan katman bu kurganda görülmemiştir.

Pazırık kurganlarının mezar odalarında yapılan kazılarda ağaçtan oyulmuş tabutlar bulunmuştur (bk. Ek 6). Genel olarak Pazırık kurganlarında cesetler direkt olarak küçük bir ağaç mezarın tabanında başı doğuya doğru olan, kolları ve bacakları uzanmış durumda bir tabutun içine yatırılmışlardır Pazırık kurganlarında bulunan tabutlar oldukça çeşitlidir. Çapı 1 metreyi bulan çam ağacının gövdelerinden oyma tekniğiyle yapılmışlardır. Pazırık 2 kurganındaki tabutun uzunluğu 4,2 m, genişliği 87-95 cm olup yüksekliği ise 72 cm'dir. Pazırık 1 kurganındaki tabut ise 2 numaralı mezarda bulunan tabuta göre daha küçüktür. Bu tabut 3,7 m uzunluğunda ve yüksekliği ise 65-80 cm arasındadır. Pazırık 3 numaralı mezardaki tabut ise 1 numaralı mezardaki ölçülerde ancak boyu 3,25 m'dir. Pazırık IV numaralı kurgandaki tabutlarda 6070 cm genişliğinde, 2,5-3 m uzunluğundadır. Pazırık V numaralı kurgandaki tabut ise 5 m uzunluğunda, 50-70 cm yüksekliğindedir.¹⁸

Pazırık kurganlarında bulunan tabutların genel olarak kenarları 3-4 cm, tabanı ise 9-13 cm'dir. Tabutların uç kenar kalınlıkları ise 25-30 cm arasındadır. Pazırık 1 ve 2 numaralı kurganlardaki tabutların uç kenarlarının paralel ve dikey olmaması nedeniyle diğer Pazırık kurganlarındaki tabutlardan ayrılmaktadır. Söz konusu tabutların dış yüzeyleri bir balta yardımıyla pürüzsüzleştirilmiş ve içi bir bıçak ağızlı keserle oyulmuştur. Pazırık kurganlarında bulunan tüm tabutların ortak özelliği hepsinin tabanının düzleştirilmiş olmasıdır. Tabutların her iki tarafına da bir çift kulp takılmıştır. Ancak tabutların mezara indirilmesi amacıyla kalın iplerin takıldığı delikler tabutların köşelerine açılmıştır.¹⁹

Pazırık kurganlarında bulunan tabutların kolay yapılabilmesi için eski ağaçlar veya çürümüş ağaçlar tercih edilmiştir. Ancak bu tür ağaçların kullanılmasındaki dezavantaj ise ağaçların yapısında bulunan çatlak ve budakların bulunmasıdır. Pazırık kurganını oluşturan bozkır insanı bu dezavantajı ortadan kaldırmış budak ya da çatlak olan yeri ince deri şeritler ile sıkılaştırarak tabutu daha sağlam hâle getirmiştir. Bu tarz tabut 5 numaralı kurganda, tabut kapakları ise 1 ve 2 numaralı kurganlarda bulunabilmektedir.²⁰

Pazırık kurganlarında bulunan tabutların hepsi kapaklıdır. Tabutların kapakları da karaçam ağacından yapılmıştır. Bu kapakların kalınlığı 3-4 cm olacak ince yapılmış böylece kapakların hafif olmaları sağlanmıştır. Pazırık kurganlarında bulunan bu tabutlardan 5 numaralı kurganın tabutu hariç diğer kurganlardaki tabutların kapakları kubbeye benzer şekilde yapılmıştır. Tabutların kapakları tabutun üzerini tam kapatacak şekilde yapılmış ve tabutun üzerine kapatılan bu kapaklar köşelerde bulunan mandallar ile tabutun üzerine sabitlenmiştir.²¹

Kurganlarda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında; kurganların kazımı esnasında kullanılan aletler, kurganların mezar odasına defnedilen kişilerin cesetleri, mezar odasına

¹⁷ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*...., s. 323-324.

¹⁸ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*...., s. 29.

¹⁹ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*...., s. 29.

²⁰ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*...., s. 29.

²¹ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*...., s. 29.

birakılan gündelik yaşamda kullanılmış eşyalar, savaş araç ve gereçleri, defin işlemleri öncesi ve sonrasında yapılan ritüellerde kullanılan malzemeler, kurban olarak sunulan atlar gibi birçok kalıntı ve buluntu elde edilmiştir. Bu kalıntı ve buluntular bozkır kavimlerinin ekonomik, askerî, dinî gibi birçok kültürel unsuru hakkında bilgiler verdiği gibi sosyal hayatını oluşturan, giyim-kuşam, yeme-içme, damga-en, müzik aletleri gibi hususlarda da bilgiler vermektedir.

2. Sosyal Hayat

2.1. Giyim Kuşam

Bozkır coğrafyasında ortaya çıkan bu konargöçer kültürünü oluşturan insanlar, bu coğrafyanın şartlarına göre yaşam tarzlarını oluşturmuşlardır. Bozkır coğrafyasının soğuk ve sert bir iklime sahip olması; bunun yanı sıra bozkır insanının savaşçı özellik taşıması giyim kuşam üzerinde etkili olmuştur.

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren söz konusu iklimde yaşayan bozkır insanı ekonomik hayatının başlıca temeli olan hayvanlarından elde etmiş olduğu yün ve derilerden kendisine başlık, gömlek, kaftan, pantolon, kemer, etek ve çizme gibi çeşitli giyim kuşam ürünleri yapmıştır. Ayrıca bozkır insanının, yün ve deriden yapmış olduğu elbiseler basit bir ilkel elbise olmayıp günümüz modern kıyafetine oldukça yakındır. Bu sebeple tarihin en eski dönemlerinden itibaren yapılmış olan bu elbiseler, bozkır insanının ulaştığı olduğu medeni seviyeyi göstermesi açısından son derece önemlidir.

Bozkır insanının yapmış olduğu bu elbiseleri ile ilgili dönemi anlatan yazılı kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. Ancak bozkır insanının giyim kuşamı hakkında detaylı bilgiler bozkır coğrafyasında yer alan kurganlardan ortaya çıkarılan elbiseler ve kurganların etrafında bulunan kaya resimlerinden elde edilebilmesiyle birlikte elde edilen arkeolojik veriler yazılı kaynaklarda verilen bilgilerin doğruluğunun onaylanması açısından da ayrıca önem arz etmektedir.

Bozkır insanının giyim kuşamı ile ilgili olarak ilk ele alınan ürün başlıktır. Bozkır insanı tarihin en erken dönemlerinden itibaren başlık kullanmış ve söz konusu başlık zaman içerisinde çeşitli adlar ve şekiller alarak yakın zamana kadar kullanılmıştır. Hayvanlardan elde edilen yün ve deriden yapılan başlıklar çeşitli şekillerde olmakla birlikte çeşitli renklerde de yapılmışlardır. Ayrıca bozkır insanının kullanmış olduğu başlıklar onun hem kendi boyları arasında hem de diğer milletler tarafından tanınmasını sağlamıştır. Başlıklar bir bakıma kimlik görevi görmüşlerdir. Buna en güzel örneği Saka yani İskitleri yakından tanıyan Perslerin, Saka gruplarını adlandırmasında görülmektedir. Persler, Sakaları üç grup hâlinde ele almaktadırlar. Bunlardan birincisi Saka tiay para daray yani denizin diğer tarafına geçmiş Sakalar, ikincisi Saka tigrakhauda ok şeklinde sivri başlık giyen Sakalar, üçüncüsü ise Saka haumavarga'dır. Burada görüldüğü gibi ikinci Saka grubu olan Saka tigrakhauda'nın başlığından hareketle ad verilmektedir. Diğer Saka gruplarının da başlık giymiş oldukları dikkate alındığında söz konusu grubun başlığının, diğerlerinden farklı olması o grubun tanımlanmasında kimlik olarak kullanılmıştır.

Yazılı kaynaklarda, bozkır insanının kullanmış olduğu başlıklar hakkında bilgiler yer almakla birlikte bozkır coğrafyasındaki kurganlarda yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bozkır insanının kullanmış olduğu başlık ve başlık kalıntıları bulunmuştur.

Pazırık kurganlarından 2 numaralı kurganın mezar odasında kalın kahverengi bir kürkten yapılmış başlık parçası bulunmuştur (bk. Ek 8). Bu başlık parçasında yapılan çalışmalara göre başlık kulak ve enseyi kapatacak şekilde dizayn edilmiştir. 3 numaralı kurganda ise miğfer şeklinde ense ve kulakları kapatan bir başlık bulunmuştur. Başlık zamanla sararmış beyaz keçenin birbirine dikilmiş iki parçasından ve aynı desene kesilmiş, iki parça ince deriden yapılmıştır. Başlığın yapımında iki yarım arasındakiiki dikiş dışında ne keçe

tabanında ne de ince deri kaplamada herhangi bir dikiş kullanılmamıştır. Başlığın yapımı esnasında, dikilmiş şekil, islatılarak tahta bir kalıp alınmış ve üzerine bastırılmak suretiyle başlığın şeklinin verilmiş olduğu kuruduktan sonra da kalıptan çıkartıldığı tahmin edilmektedir. Başlığın üst kısmına deri bir kule dikilmiş ve dikilen bu kule altın ile kaplanmıştır.

Pazırık kurganlarında yapılan kazı çalışmalarında mezar odasında bulunan kadınların da başlıkları olduğu tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalar esnasında bu başlıkların esasında bir peruk olma ihtimali üzerinde durulmuştur. Söz konusu başlıkların yapımı esnasında kadının boynunun arka kısmına hayvan figürleri ile süslenmiş uzun bir tahta yerleştirilerek başlık at kılı ile kadının boynuna bağlanmıştır. Bağlanan tahtanın uç kısmı ise grifin tarzında stilize edilmiş olup üzeri ise altın folyo ile kaplanmıştır. Pazırık 2 numaralı kurganda buna benzer bir başlık bulunmuştur. 90 cm uzunluğa sahip kırmızı kumaştan yapılmış başlık, deri figürler ile süslenmiş ve altın folyoyla kaplanmıştır. Ayrıca Pazırık kurganlarında bulunan kadınlar ile ilgili başlıkların şeklinin kadının sosyal statüsünü yani evli ya da bekâr olduğunu ifade ettiği de tahmin edilmektedir. Geleneksel Anadolu kültüründe de evli ve bekâr kadınların başlıklarının ayrı şekillerde olduğu göz önüne alındığında bu durum Pazırık kurganlarında bulunan kadın başlıkları için de geçerli olma ihtimalini kuvvetlendirmekle birlikte kültürel sürekliliğin devamı açısından da ayrı bir önem arz etmektedir

Bozkır insanının kullanmış olduğu kıyafetlerden birisi de kaftanlardır. Kalın yünden yapılarak dış kıyafet olarak kullanılan kaftan, bir kuşak ya da kemer yardımı ile belden bağlanmaktadır. Soğuğa karşı bozkır insanını, büyük oranda koruyan kaftanlar ayrıca bozkır süvari giyim tarzına da uygundur. Bozkır coğrafyasında; balbal, kaya resmi gibi sanat eserlerinde kaftan görüldüğü gibi Pazırık kurganlarında da kaftan kalıntılarına rastlanılmıştır (bk. Ek 7).

Pazırık 2 kurganında yapılan kazı çalışmalarında uzunluğu 90 cm olan kısa bir kaftanın arka kısmı bulunmuştur. Bulunan kaftanın dış tarafının işlenmiş, uzunlamasına sağlamlık kazandırmak için de ince iplikler ile paralel çizgiler şeklinde dikilmiştir. Bazen takviye ve dekoratif dikişlerin yaklaşık 4 mm aralıklarla ve 1 cm uzunluğunda yan yana gelmiş olduğu söylenebilir. Kaftanın en dikkat çekici özelliği, üzerine yapılmış altın disklerle süslenmiş deri kesimli süslemeleridir. Kaftanın kalan kısmı üzerinde görülen stilize edilmiş kuş ve geyik figürleri dekoratif ve şematiktir. Bu figürler dönemin Altay sanatının tipik bir örneğidir.

Pazırık 3 numaralı kurganında ise erkeğe ait olduğu tahmin edilen gömleğe benzer bir kaftan bulunmuştur. İki kat kalınlıkta, çok ince beyaz keçeden yapılmış olan kaftanın omuzlardan genişliği 118 m, etek ucu 1-4 m'dir. Yakadan, etek ucuna kadar olan uzunluğu sadece 1 m olan kaftanın, boyun kısmı geniş ve açık hâldedir. Sağdan sola, çok sayıda bükülmüş yün elyafından sağlamlştırılmış olan kaftan, iki çift kordon aracılığıyla sıkılaştırılabilmektedir. Kaftanın üstü büyük keçe parçalarından, astarı ise küçük parçalardan ve kolları da alt kenarına dikilmiş tek parça şeklinde yapılmıştır. Üst bordürde, yaka manşetler ve arka tarafında ise kesintisiz bir şekilde gösterilen dekoratif bir bordür dikişi vardır. Kaftan ya da gömlek gerçek dikişleri göstermektedir. Üzerinde bulunan süsleme, ince beyaz yün ipliğin üst keçeden geçirilip sıkılaştırılmasıyla yapılmıştır. Kaftanın sağ dış kenarında 6 cm kalınlığında dikiş, geniş keçe katmanları arasında aşağı inmektedir. Kenarlarındaki bu uzunlamasına dikiş, bordür görünümü katmaktadır. Kaftanda bulunan kordonlar ise liflerin bir ucu iki keçe tabakası arasının içinden geçirilmiş ve ardından dikilerek sabitlenmiştir²² (bk. Ek 7).

Pazırık 5 numaralı kurganında bulunan halının üzerinde yer alan atlı figürünün kıyafetleri de bozkır insanının oluşturmuş olduğu süvari tarzı kıyafeti yansıtmaktadır. Burada

²² S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*...., s. 86.

görülen adamın üzerinde kısa bir kaftan vardır. Mavi bir rengi olan kaftan diğer kurganlarda bulunan kaftanlarla büyük oranda benzerlik göstermektedir.

Bozkır insanının kullanmış olduğu kıyafetlerin birisi de pelerindir. Deri veya yünden yapılan pelerin omuz üzerine alınarak ön taraftan bir iğne yardımı ile tutturularak kullanılan bir kıyafettir. Deriden yapıldığı tahmin edilen bu kıyafetin dış tarafı altın figürler ile süslenmiştir. Pelerinin erkekler tarafından kullanılmış olduğu da Pazırık 5 numaralı kurganda yapılan çalışmada ortaya çıkarılmıştır. Pazırık kurganlarından 5 numaralı kurganın mezar odasında bulunan halı parçası üzerinde atlı kişinin figürü incelendiğinde boynuna bağlanmış bir pelerin dikkat çekmektedir.

Bozkır insanının kullanmış olduğu kıyafetlerden biriside gömlektir. Bozkır insanı gömleklerini hayvanlarının yünlerini çeşitli aşamalardan geçirerek elde etmiş olduğu iplerden ve ketenden yapmıştır. Kaftanların altına giyilen gömlek, yünden elde edilen iple ve ketenle yapılmış olduğu için bozkır insanının hareket kabiliyetini sınırlandırmamıştır. Bu gömleklere ait bozkır coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılarda, kalıntı ve buluntular elde edilmiştir.

Pazırık 2 kurganında yapılan çalışmalarda gömlek bulunmuştur. Bulunan bu gömlek kenenvir liflerinden dokunmuş keten bir gömlektir. Gövde genişliği 44,5 cm, uzunluğu 104 cm olan gömleğin bir yarısı koyu ve kalın diğer tarafı ise daha parlak ve ince yapılmıştır. İki önde, iki arkada toplam dört parçadan oluşan gömleğin kol uzunluğu 58 cm olup uzun kollu bir gömlektir. Gömleğin ana malzemesini oluşturan keten bezleri ince kırmızı yün iple dikilmiştir. Pazırık 2 kurganında bulunan bu gömleğin benzeri Noyun-Ula kurganında yapılan kazılarda bulunmuştur.²³

Bozkır insanının, günlük yaşamında kullanmış olduğu kıyafetlerinden bir diğeri ise pantolondur. Pantolonlar bozkır süvari giyimine son derece uygun bir kıyafettir. At üzerinde hareket eden bozkır insanının pantolonu onun hareketlerini kısıtlamayı rahat hareket etme kabiliyeti sağlamıştır. Deriden yapılmış olan bu pantolonlar ile ilgili kurganlardan arkeolojik veriler elde edilmektedir.

Pazırık kurganlarında yapılan çalışmalarda da pantolon bulunmuştur. Burada bulunan pantolon parçaları ve 5 numaralı kurganda bulunan halı üzerinde süvarinin pantolonu dikkat çekmektedir.

Bozkır insanının kullanmış olduğu deri pantolonlar hakkında arkeolojik malzemenin yanı sıra yazılı kaynaklardan da bilgi elde edilebilmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un eseri, *Divan-ı Lügatit Türk'te*; "üm" kelimesi hem don hem de şalvar ve pantolon anlamlarında kullanılmıştır. "Könçek" kelimesi de şalvar ve pantolon için kullanılmıştır. Bu kelimedeki "kön" kelimesi dikkat çekmektedir. Kön, deri anlamına geldiği için "könçek" de deri pantolonu ifade etmektedir. Kurganlardan elde edilen deri pantolonlar ve *Divan-ı Lügatit Türk'te* geçen "könçek" kelimesinin deri pantolon olması kültürel sürekliliğin bir göstergesidir.²⁴

Bozkır insanının kullanmış olduğu kıyafetlere bakıldığında kadın ve erkeğin benzer kıyafetler giydiği görülmektedir. Bozkır kavimlerinde hem erkeğin hem de kadının savaşçı özelliği bulunmaktadır. Kadınlar da erkekler gibi ata binmekte ve ok atmaktadırlar. Bu savaşçı özelliklerinden dolayı da kadınların da tıpkı erkekler gibi pantolon giymiş oldukları kuvvetle muhtemeldir. Bir bozkır kavmi olan İskitler hakkında Hippokrates, *Havalar, Sular ve Mevkiler* adlı eserinde İskit kadın savaşçıları hakkında şu şekilde bilgi vermektedir: "Avrupa'da, Azak denizi taraflarında yaşayan bir İskit kavmi vardır. Diğer kavimlerden farklı olan bu kavim Sauromatlardır. Bu kavmin kadınları ata binerler, at üzerinde oldukları hâlde yay çekerler ve

²³ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia...*, s. 84; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 65.

²⁴ Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş...*, s. 258.

mızrak atarlar. Kız kaldıkları sürece cenk ederler; üç düşman öldürmedikçe kocaya varamazlar ve kanunun emrettiği kurbanları da eda etmeden evvel kocaları ile bir arada oturamazlar. Bir kız bir erkeğe varınca, bir lüzum üzerine bütün millet silahlanmaya mecbur olmazsa bir daha ata binmez.”²⁵

Hippokrates’in vermiş olduğu bu bilgiden de anlaşılacağı üzere kadınlar da erkekler gibi savaşçı özellikler taşımaktadırlar. Ancak kadınların evlendikten sonra sefere çıkmadıkları görülmektedir. Evlenmeden önce savaşçı özelliği olan bu sebeple pantolon giyen kadınların evlendikten sonra ev işleriyle ilgilenmeleri, onların savaşçı özelliklerini bıraktıkları için de kıyafetlerinde de değişiklik meydana getirmiştir. Bir başka ifade ile Pazırık kurganlarında yapılan kazı çalışmalarında ve bozkır coğrafyasında bulunan diğer kurganlarda kadınlara ait etek kumaşlarının bulunmuş olması, kadının evli olduğunu yani sosyal durumunu gösteren bir kıyafet olduğunu düşündürülebilir.

Pazırık kurganlarında yapılan çalışmalarda da kemer ve kemer parçaları bulunmuştur. Pazırık 2 numaralı kurganında bulunan kadına ait olabileceği tahmin edilen gümüş kemer tokası dikkat çekmektedir. İpliklerden yapılan ve kordon gibi kullanılan kemer ise ayrı bir önem arz etmektedir.

Pazırık kurganlarında bulunan kalıntı ve buluntulardan bozkır insanının giyim kuşamı hakkında önemli bilgiler elde edilmektedir. Bu kalıntı ve buluntuların içerisinde, çorap ve botlar yer almaktadır. Özellikle Pazırık 2 numaralı kurganı, bu konuda zengin malzemeler vermektedir. Pazırık 2 numaralı kurganında yapılan kazı çalışmalarında kadına ait iki çift bot ve çoraplar bulunmuştur. Bulunan bu botlardan birincisinin taban kısmı oldukça orijinaldir. Deriden yapılan ve kırmızıya boyanan çizmenin alt tabanı ve üst kısmı başta lotus çiçeği olmak üzere çeşitli figürler ile süslenmiştir. 25 cm uzunluğa sahip ikinci bot da birinci bot gibi deriden yapılmış çeşitli figürler ile süslenmiş ve kalm iple dikilmiştir. Pazırık 2 kurganında botların yanı sıra keçeden yapılmış çoraplar da bulunmuştur. (bk. Ek 8)

Pazırık kurganlarında bulunan kadının botunun deriden yapılarak kırmızı renkte olması ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü ilerleyen tarihî süreç içerisinde kırmızı renkte ve süslenmiş çizmeler hükümdarlık alameti olarak kabul edilmiştir. Bunun en net örneği ise Anadolu Selçuklularında görülmektedir. Taht savaşında kardeşi IV. Kılıç Arslan’a yenilerek Bizans’a sığınan II. İzzettin Keykavus, İstanbul’da yaşamış olduğu sürgün hayatında hükümdar gibi kırmızı çizme giymiş olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. Yine dönemin kaynaklarında Selçuklu tahtına Karamanoğlu Mehmet Bey’in desteği ile geçen Alaeddin Siyavuş’un, Moğol destekli Selçuklu ordusuna yenilmesinden sonra Batı Anadolu tarafına kaçmış olduğu ve bu esnada bölgede bulunan Türkmenler tarafından ayağındaki kırmızı çizmelerden tanınarak öldürüldüğü bildirilmektedir.²⁶ Kaynaklarda ifade edilen bu her iki olay, çizmenin hükümdarlık sembolü olduğunu gösterdiği gibi kültürel sürekliliğin de bir devamı olarak düşünülebilir.

2.2. Yiyecek- İçecek

Bozkır kavimlerinin başlıca gıda maddesi ettir. Et ihtiyaçlarını kuzu, koyun, koç, keçi, erkeç, oğlak, at, deve, tavuk gibi kendi besledikleri hayvanlar ile kuş, geyik, tavşan ve balık gibi av hayvanlarından temin etmişlerdir. İçeceklerin başında ise kısırak sütünden yapılan kımız gelmektedir. Yazılı kaynaklarda yer alan yiyecek ve içecek kültürüne dair verilere Pazırık kurganlarında da rastlanılmaktadır.

²⁵ Galip Ataç, *İskitlerde Hekimlik*, basımevi, tarih ve sayfa numarası yok.

²⁶ Salim Koca, “Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus’un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri”, *Bellekten*, S. 59 (Nisan 1995), s. 73.

Pazırık 2 numaralı kurganında yapılan kazı çalışmalarında kurganın defin odasının zemininde iki ahşap kap bulunmuştur. Bulunan bu kapların kırmızı kabı olduğu düşünülmektedir.²⁷ (bk. Ek 10)

Kurganda yapılan çalışmalarda dört masa bulunmuştur. Masa üstlerinin sağlam kalan kalıntıları üzerinde yapılan incelemelerde, söz konusu masaların üzerine yiyecek, keçi ve at eti konulup, tabak olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. (bk. Ek 9) Papalık emriyle Moğollara elçi olarak gönderilen Plana Carpini seyahati sırasında karşılaştığı bir bozkır topluluğu olan Kıpçaklarda bu uygulamanın mevcut olduğunu anlatır. Carpini, seyahatnamesinde Kıpçaklarda gördüğü cenaze merasiminde toplumun ileri gelen bir kişisi öldüğünde onu bozkırda gizlice kazdıkları ve çok sevdiği bir yere oturmuş vaziyette, önünde bir masa, masa üstünde bir kâse dolusu et ve bir testi kırmızı ile gömdüklerini belirtir.²⁸ Pazırık kurganlarında yapılan çalışmalarda tespit edilen masalar üstündeki et kalıntıları ve daha sonraki süreçte Plana Carpini'nin, Kıpçaklarda böyle bir cenaze törenine rast gelmesi bozkır coğrafyasında kültürel sürekliliğin bir devamıdır.

2.3. Halı

Bozkır coğrafyasında bulunan birçok kurganda yapılan arkeolojik kazılarda, kurganların içerisinde yer alan mezar odalarının duvarlarının ve zemininin keçe ve halılar ile kaplanmış olduğuna ve duvarlarına gündelik hayatta kullanılan kap kacak, silah gibi pek çok eşya asıldığına rastlanılmıştır. Pazırık kurganlarında yapılan arkeolojik kazı çalışmalarına bakıldığında bozkır insanı tarafından dokunmuş halı örneklerine rastlanılmıştır. Pazırık 2 kurganında yapılan arkeolojik kazılarda bulunan tabutun içerisine cesedi koymadan önce tabutun içi kalın bir keçe ile örtülmüş ve bunun üzerine uzun tüylü, yumuşak yün bir halı serilmiştir. Tabutun içerisindeki cesetler halının boşta kalan kenarlarına sarılmış ve ardından tabutun sonuna kadar üzerine özel, güçlü bir kumaş şeridi serilmiş ve siyah keçe kaplanmışır.²⁹

Bozkır insanının, dokunmuş olduğu halıyı tam olarak yansıtan örnek ise Pazırık 5 numaralı kurgandan elde edilmiştir. Pazırık 5 numaralı kurganın, mezar odasının dış kısmında bulunan oda içerisinde keçe bir yaygı bulunmuştur. Bu yaygının üzerinde oldukça ilgi çeken figürler yer almaktadır. Figürlerden biri, elinde çiçek ya da kutsal ağaç tutan binici, tanrıça önünde durmaktadır. Diğer figürde ise boynuzlu sfenks ile bir masal kuşunun mücadelesi görülmektedir.³⁰

Atların gömülü olduğu mezar odasının dış kısmındaki odada keçe yaygının yanı sıra bütün olarak ele geçmiş bozkırın en eski halısı bulunmuştur. Burada bulunan halı günümüzde kullanılan halılar gibidir (bk. Ek 11). Söz konusu halı 1,89 x 2m ölçülerine sahiptir. Pazırık halısı aynı figürlerin tekrar edildiği bir merkezi alanı çevreleyen karmaşık bir sınıra sahiptir. Dört ışınlı yıldızların ortasında bir kare olan dört çiçeğin haç şeklinde süslemesiyle halının tümü kare bir çerçeve içine alınmış kombinden oluşmaktadır. Bu şekilde, boyuna arka arkaya ve enine altı desen vardır. Merkezde yer alan lotus çiçeklerinden sonraki şeritte, kanatları kaldırılmış ve başı geriye dönük bir grifonun tekrarlanan figürleriyle çevrelenmiştir.

Bunların ötesindeki şeritte ise saat yönünde giden benekli geyik, bir diğer şeritte ise merkez sahnedekine benzer ancak hafifçe değiştirilmiş ve çerçevesiz, haç şekilli çiçek tasarımına sahip yıldız dizileri yer alırken bunun yanındaki şeritte ise daha önceki şeritte yer alan geyik figürlerine zıt yönde koşan yeleleri kesilmiş ve kuyrukları bağlanmış at üzerinde bozkır süvari giyimine uygun giyimli atlılar birbirini takip etmektedir. Pazırık halısının en dış kenarında ise, merkezî alanı çevreleyen aynı grifonlar görülmektedir. Ancak bu figürler daha

²⁷ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia...*, s. 35.

²⁸ Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, (Çev. Ergin Ayan), Derya Kitapevi, Trabzon 1994, s. 54-55.

²⁹ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia...*, s. 29, 33-35

³⁰ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia...*, s. 64.

büyük ve ters yöne bakmaktadır. Halının üzerinde yer alan bu beş bordür frizinin tamamı, iki çizgi arasında dikdörtgen şeritlerle, merkez alanın etrafındakiyle aynı çerçevelerin içine alınmıştır. Söz konusu bu halı çok renkli olup, koyu kırmızı, açık mavi, yeşilimsi, parlak sarı, turuncu ve diğer tonlar ağırlıklı olmak üzere yumuşak tonlara sahiptir.³¹

2.4. Göçerev

Bozkır coğrafyasında yaşayan insanlar, bölgenin iklim şartları gereği konargöçer bir hayatı benimsemiştir. Bu konargöçer yaşam, bozkır insanının kültürel yaşamının her alanında son derece etkili olmuştur. Bozkır kültür çevresinde yaylakta kışlağa, kışlakta yaylağa gidış gelişlerde, yaylaklarda sürülerin otlatılması esnasında daha iyi otlaklar ve sulak alanlar bulabilmek için gerçekleştirilen yer değıştirmelerde bir vasıtaya ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Söz konusu vasıtaya ihtiyaç; yalnız göçler esnasında değıl, belirli bir yerde kalındığında içerisinde dinlenme, uyuma ve daha da önemlisi bozkır kadınlarının bebeklerini büyüttükleri kısacası bozkır insanının mesken ihtiyacına yönelik olarak ortaya çıkmıştır. Yukarıda belirtilen bütün bu ihtiyaçları karşılamak üzere, her ailenin kendi ihtiyacını karşılayacak vasıtalar yapılmıştır. Bu vasıtalar için “kağrı”, “araba”, “evli-araba”, “göçerev” gibi tabirlerin kullanıldığı görülmektedir.³²

Bozkır insanının, ev olarak kullanmış olduğu arabalara dair yazılı kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. Bozkır kavmi olan İskitler hakkında çeşitli bilgiler veren Hippokrates, bozkır insanının kullanmış olduğu arabayı da şu şekilde anlatmaktadır: “İskit bozkırları sulak, otlakları bol bir düzlüktür. Ovalarda ise büyük ırmaklar yer almaktadır. Bu otlaklarda konargöçer İskitler yaşamaktadır. İskitlerin konargöçer olarak adlandırılmasının sebebi arabalarda yaşadıkları ve hayvanlarına ot buldukları sürece bir yerde kaldıkları için verilmiştir. Bu arabaların küçükleri dört tekerlekli, diğerleri altı tekerleklidir, arabaların dört bir yanı, üstü keçeyle kaplıdır. Kimi iki, kimi üç odalı olacak şekilde yapılmış olan bu arabalar yağmura, kara, yele karşı da korunaklıdır. Arabaların sevki iki ya da üç çift -soğuk yüzünden boynuzları çıkmamış- boynuzsuz öküz yapmaktadır. Arabaların içerisinde kadınlar çocuklarla birlikte yaşar. Göç esnasında arabaların içerisinde bulunan kadın ve çocuklara, erkekler at üstünde eşlik ederler, erkekleri de koyun sürüleri, sığırlar, atlar izler. Bir yerde hayvanlarına ot bulabildikleri sürece kalırlar, sonra başka yerlere göçerler.”³³

Bozkır insanının kullanmış olduğu araba ya da göçer eve dair kalıntı ve buluntular Pazırık kurganlarından elde edilmiştir. Bu kurganlardan Pazırık 1 numaralı kurganında yapılan kazı çalışmalarında bir öküz boyunduruğuna rastlanılmıştır. Bulunan bu boyunduruk ölen kimseyi önce kabileleri arasında dolaştıran sonra da mezarına getiren arabanın olabileceğı düşünölmektedir.

Arabaya dair en önemli veri Pazırık 5 numaralı kurganından elde edilmiştir. Burada yapılan kazı faaliyetlerinde daha önceki Pazırık kurganlarında kırık ya da sadece tekerlekleri bulunan araba bu kurganda tam olarak bulunmuştur. 3 m uzunluğunda dört tekerlekli olan bu araba olağanüstü ilgi çekicidir. Bu arabada bir ağaç gövdesinden kesilmiş ilkel tekerlekler değıl, modern dünyada kullanılan tekerleklere benzer çok kollu neftli tekerlekler görölmektedir (bk. Ek 15).

Bozkır coğrafyasının iklimsel şartlarından dolayı konargöçer yaşamı benimsemiş olan bozkır insanı, barınma ihtiyacını benimsemiş olduğu hayat şartlarına uygun olarak tasarlamıştır. Konargöçer yaşama uygun olan arabalı evler, ahşaptan yapılmış ve üzeri keçe ile kaplanarak mesken hâline getirilmiştir. Hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklarda bilgiler verilen arabalı evlere dair kurganlarda elde edilen kalıntı ve buluntular her ne kadar cenaze törenine ait olsa

³¹ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia...*, s. 300.

³² İ. Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş...*, s. 90-91.

³³ İ. Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş...*, s. 91.

da bozkır insanının kullanmış olduğu arabaya dair fikir oluşturması açısından önemlidir. Ayrıca bozkır insanının tarih sahnesine çıkışından itibaren tarihsel süreç içerisinde kullanmış olduğu bu arabalar, kültürel sürekliliği gösterdiği gibi söz konusu evlerin günümüz modern dünyadaki karavanlarla benzerlik göstermesi ise bozkır insanının tarihin en erken devirlerinden itibaren ulaşılmış olduğu medeni seviyeye işaret etmektedir.

2.5. Damga-En

Boy beyinin idaresinde yazın yaylalara, kışın ise kışlaklara giden bozkır insanının hayvanlarının, bu gidiş gelişlerde diğer boyların hayvanları ile karışma ihtimali oldukça yüksektir. Bozkır insanı, bu karışan hayvanları ayırt edebilmek amacıyla kendi boyuna ait bir damga yaparak hayvanlarını damgalamış bu sayede diğer boyların hayvanları ile karışan hayvanlarını kolayca tespit edebilmiştir.

Damga kelimesi bir şeyin üzerine bir nişan, bir im basmaya yarayan araç veya bu araç ile basılan nişan, im anlamlarında kullanılan eski Türkçe bir kelimedir.³⁴ Bu tanımdan yola çıkarak boya ait damga; demir bir dağlaç adı verilen demire işlenmekte damga yani işlenmiş demir ateşte kızdırılarak hayvanların derisinin üzerine bastırılmakta ve böylece demir üzerinde damga, hayvanın derisine işlenmektedir (bk. Ek. 14).

Bozkır insanının, mülkiyet alameti olarak kullanmış olduğu damgaya dair yazılı kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan ilki Çin yıllıklarıdır. Çin yıllıklarında Kao-çe'ler (yüksek arabalılar) olarak adı geçen Uygurlar hakkında verilen bilgiler arasında: "Ehlî hayvanlara birer mülkiyet damgası vururlar; sahrada bir hayvan yabancı bir halka karışırsa, onu hiç kimse kendi mülküne geçirmez." şeklinde yer alan ifade Uygurların hayvanlarını damgaladıklarını göstermektedir.³⁵

Damga ile ilgili bir başka yazılı kaynak ise Kaşgarlı Mahmut'un, *Divanu Lugati't-Türk* adlı eseridir. Kaşgarlı Mahmut eserinde, Oğuzları anlatırken şunları yazmaktadır: "Oğuz, bir Türk boyudur. Oğuzlar, Türkmen'dir. Bunlar yirmi iki bölüktür; her bölüğün ayrı bir belgesi ve hayvanlarına vurulan bir alameti vardır. Birbirlerini bu belgelerle tanırlar. Bu oymakların hepsini, herkesçe bilinmesi için yazdım. Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının, binitlerinin alametidir. Hayvanlar karıştığında her bölük kendi hayvanını bu belgelerden tanır." Kaşgarlı Mahmut'un eserinde yer vermiş olduğu bu bilgilerden, Oğuzların yirmi iki boya ayrıldığı ve bu boyların hepsinin de kendisine ait damgaları olduğu, bu damgalardan hayvanlarını tanıdıkları anlaşılmaktadır.³⁶

Damga hakkında bilgi veren bir başka yazılı kaynak ise İbn Batuta'nın seyahatnamesidir. Gezmiş olduğu yerlerin gelenek, görenek gibi birçok hususu hakkında bilgi veren seyyahın, Horasan bölgesine yapmış olduğu ziyareti ile ilgili olarak bölge insanının atlarına damga vurarak hayvanlarının başlarında çoban olmadan otlağa saldılarına dair bilgiler yer almaktadır.³⁷

Bozkır coğrafyasında at sürüleri olduğu gibi çok sayıda koyunun sürüsü de bulunmaktadır. Koyun sürülerinin çok olması ise hayvanların tanınmasını son derece güçleştirmiştir ve bundan dolayı bozkır insanları hayvanlarını birer birer işaretlemişlerdir. Bu işarete, "en" adı verilmiştir. En, hayvanın kulağının bir parçasını kesmek veya yarmak suretiyle

³⁴ Tuncer Gülensoy, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 11.

³⁵ Radloff, *Sibirya'dan...*, s. 128.

³⁶ Gülensoy, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, s. 59; Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi* (Çev. Ahmet Bican Ercilasun- Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 26.

³⁷ İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesi I-II*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 567.

yapılmıştır. Sürülerin veya hayvanların karışması hâlinde her aile, kendi malını bu işaret vasıtasıyla tanıyabilmiştir³⁸

Bozkır coğrafyasında atlar üzerindeki damgalar mülkiyet sembolünü oluştururken, küçükbaş hayvanlarının ise mülkiyet sembolü enlerdir. En, küçükbaş hayvanların kulaklarına yapılan oyuk, dilik, çentik gibi çeşitli şekillerden oluşan işaretin adıdır. Bu enler de tıpkı damgalar gibi ait olduğu kişinin işaretidir.

En ile ilgili olarak yazılı kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. İlk olarak Kaşgarlı Mahmut'un, *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserinde inemek tabiri bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, bu kelimeyi: "O koyununu inedi." şeklinde bildirmektedir. Burada yer alan "inedi" kelimesi dikkat çekmektedir. Inemek zaman içerisinde enlemek şekline dönüşmüştür.³⁹

En ile ilgili olarak Dede Korkut Boylarından, *Begil Oğlu Emren*'in boyunda da bilgiler yer almaktadır. Dede Korkut, *Begil Oğlu Emren*'in boyunu anlatırken: "Üç yüz altmış altı alp ata binse, kanlı geyik üzerine yürüyüş olsa, Begil ne yay kurardı ne ok atardı. Hemen yayı bileğinden çıkarırdı. Boğanın, sığırın boynuna atardı, çekip durdururdu. Arık olsa kulağını delerdi, avda belli olsun deyi. Ama semiz olsa boğazlardı. Eğer beyler geyik tutsa, kulağı delik olsa, Begil sevincidir deyü Begil'e gönderirlerdi." şeklinde yer alan ifadeden anlaşılacağı üzere geyiklerin kulaklarında oyuk bir en olup bu oyuğu görenler ise onun kime ait olduğunu bilmektedirler.⁴⁰

Bozkır insanının, hayvanlarını diğer sürülerden ayırt etmek için kullanmış olduğu damga ve enlere yazılı kaynakların yanı sıra arkeolojik kaynaklarda sınırlı da olsa bilgiler yer almaktadır. Damga ile ilgili arkeolojik veri elde edilen kurganlardan birisi Pazırık 1 numaralı kurganıdır. Kurgan üzerinde yapılan kazı çalışmalarında mezar odasına defnedilmiş 10 at tespit edilmiştir. Bu atlar üzerinde yapılan çalışmalarda ise hepsinin erkek olduğu, yelelerinin kısaltıldığı, bazılarının kuyruklarının bağlanmış olduğu görülmüştür. Ayrıca atların kulaklarında ise farklı şekillerin yer aldığı tespit edilmiştir. Atların kulaklarındaki farklı şekiller "en"dir. Atların kulaklarında farklı enlerin bulunması onların, ölen kişinin mezarına farklı kişiler tarafından gönderildiğine bir başka ifade ile atların farklı farklı kişilere ait olduğuna işaret etmektedir (bk. Ek 12).

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren bozkır coğrafyasında yaşayan bozkır insanı, söz konusu coğrafyanın iklim şartlarından dolayı hayvancılığı başlıca ekonomik unsur olarak benimsemiştir. Hayvanlarını diğer boyların hayvanlarından ayırt edebilmek amacıyla damga ve en kullanmıştır. Kullanılan söz konusu damga ve enler hem yazılı kaynaklardan hem de arkeolojik kaynaklardan elde edilen veriler ile tespit edilmiştir. Ayrıca eski dönemlerden itibaren kullanılan damga ve enler günümüzde de devam etmektedir (bk. Ek 13).

2.6. Müzik Aletleri

Bozkır insanının hayatında, müzik önemli bir yer tutmaktadır. Toplu hâlde ya da bireysel olarak şarkılar söylendiği yazılı kaynaklarda yer almaktadır. Ancak bozkır coğrafyasında müzik daha çok dinsel törenlerde kullanılmıştır. Gök Tanrı inancının yaygın olduğu coğrafyada dinî müzikler kam ya da baksı adı verilen din adamları tarafından yapılmıştır. Din adamlarının, müziği kullanmalarındaki amacı kötü ruhları kovmak ve tanrı ile iletişime geçmek olabilir. Din adamlarının yapmış olduğu müziklerde vurmali ve telli gibi çeşitli müzik aletleri kullanılmıştır. Telli müzik aletleri içerisinde yaygın olarak görüleni

³⁸ Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 24.

³⁹ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi...*, s. 460.

⁴⁰ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, Kocabalı Yayınevi, İstanbul 2007, s.189.

kopuzdur. Destan ve efsanelerde kahramanlık hikâyelerinin anlatılmasında kopuz kullanılmaktadır. Diğer bir müzik aleti ise davuldur. Davullar eğlence, savaş, dinî tören gibi çeşitli alanlarda kullanılmıştır. Hükümdarlık alameti olan davul, savaş zamanında orduya yön verilmesinde kullanıldığı gibi düğün, bayram gibi eğlence zamanlarında da kullanılmıştır. Davulun esas kullanıldığı yer dinî törenlerdir. Din adamı tarafından kullanılan davul sıradan deri, ağaç vb. malzemelerden yapılmamaktadır. Derisi tokmağı özellikle seçilmiş ve üzerinde kullanan din adamını yansıtan hayvan figürleri ve sembollerin yer aldığı bir davuldur. Din adamının davulunun çıkardığı ses ile kötü ruhları kovduğu ve tanrıyla iletişime geçtiği düşünülmektedir. Günümüz Orta Asya coğrafyasında yapılan şaman ayinlerinde kullanılan davullar kültürel sürekliliğin bir göstergesidir.

Müzik aletleri ile ilgili olarak yazılı kaynakların yanı sıra arkeolojik kaynaklardan da bilgiler elde edilmektedir. Pazırık 2 ve Pazırık 3 numaralı kurganlarda müzik aletleri bulunmuştur. Pazırık 2 numaralı kurganında çeşitli eşyaların yanı sıra arp türündeki telli müzik aleti ve davullar bulunmuştur. Kurganın hafiri Rudenko'ya göre bu müzik aletleri cenazenin defnedilmesi esnasında yapılan yüğ törenlerinde kullanılmış olup daha sonra mezar odasında bırakılmıştır. Davulların ise tabutların içinde olduğu ve daha sonra mezar soyguncuları tarafından yere atılmış olabileceği düşünülmektedir.⁴¹

Müzik aleti bulunan diğer bir kurgan ise Pazırık 3 numaralı kurgandır. Kurganda bulunan müzik aleti davuldur. Söz konusu bu davulların gövdesi, kenarları birbiriyle örtüşen iki yuvarlak öküz boynuzu plakasından oluşmaktadır. Davulun zar kısmı her biri yaklaşık 1 mm olan bir dizi delikten geçirilen iplerle tutturulmuştur. Davulların üzerinde bulunan zarlar, kazının yapıldığı tarihe kadar ulaşmamıştır. Ancak davullar üzerindeki beyaz bant ve 1 mm olan iplik delikleri davulların üzerine zarın nasıl gergin bir hâlde sabitlendiğinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Burada bulunan davullardaki ince mükemmel işçilik, ayırt edilebilecek bir boyuttur. Kadeh şekilleri ve özellikle zarı bağlama yöntemi ile davullar; Tibet, Afganistan, İran ve bozkır kavimlerinin yaşadığı coğrafyalarda bulunan benzer form ve yapıdaki tek taraflı davullara yakın benzerliklere sahiptir. Ayrıca arp türünde çok telli bir müzik aletinin keşfi göreceli olarak kurganların sahiplerinin ulaştığı yüksek seviyeyi doğrulamaktadır. Kurganlarda bulunan müzik aletleri de bozkır kavimleri tarafından kültürel süreklilik içerisinde kullanılmıştır.⁴²

SONUÇ

Bozkır kavimlerinin yaşamış olduğu coğrafyanın şartlarından dolayı bozkır insanı, konargöçer bir yaşamı benimsemişlerdir. Ancak bu konargöçer yaşam sistemli bir göçebeliktir. Söz konusu bu kavimlerin kültür tarihlerinin araştırılmasında ilişkide buldukları kavimlerin yazılı kaynaklarında sınırlı da olsa bilgi bulunmakla birlikte esas veriler arkeolojik kaynaklardan elde edilmektedir. Arkeolojik kaynakların başında ise kurganlar gelmektedir. Bozkır insanı, öldüğü zaman defnedildiği yığma tepe mezar şeklinde oluşturulan kurganlar esasında bozkır insanının yaşarken evi olarak kullandığı çadırı gibi düzenlenmiştir. Bu anlayış başta dinî inancın bir göstergesi olan ahiret inancının olduğunu düşündürmektedir. Çadır gibi düzenlenmiş olan mezarın içine gündelik hayatta kullandığı eşyaların, savaş araç gereçlerinin, yiyeceklerin bırakılması ve ölen kişiyle birlikte atların kurban edilip mezar odasına defnedilmesi sadece bozkır insanının dinî inancını değil, askerî, ekonomik ve sosyal hayatına dair veriler sunmaktadır. Pazırık kurganlarının mezar odalarında bulunan başlık, kaftan, gömlek, kemer, çorap ve çizmeler bozkır insanının giyim-kuşamına, mezar odalarında bulunan masaların üzerinde kalıntıların yapılan araştırmalar sonucunda et olduğunun tespit edilmesi ve kımız kaplarının bulunması yiyecek ve içecek kültürüne dair veriler sunmaktadır. Ayrıca söz

⁴¹ S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia...*, s. 36.

⁴² S. Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia...*, s. 277-278.

konusu kurganlara defnedilen atların her birinin damgasının farklı olması her boyun kendine ait damgası olduğunu ve dolayısıyla da bu atların cenazeye katılan farklı boylar tarafından kurban olarak sunulduğunu göstermektedir. Konargöçer bir yaşamı benimsemiş olan bozkır insanı hayvanlarına ot bulabilmek için göç ettiği zaman evini kolayca taşıyabilmek için göçer evi yapmıştır. Pazırık kurganlarının bazılarında kalıntı halinde 5 numaralı kurganda tüm parçaları ile bulunan araba her ne kadar dini tören amacıyla kullanmış olsa da bozkır kültür çevresinde kullanılan araba hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Pazırık kurganlarında bulunan sosyal ile ilgili bir diğer unsur ise müzik aletleridir. Kurganlarda bulunan davul ve arp gibi müzik aletlerine dair kalıntılar bozkır insanının kullanmış olduğu müzik aletleri hakkında bilgi vermektedir. Pazırık kurganlarında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan birçok kalıntı ve buluntular bozkır insanının sosyal hayatına ışık tuttuğu gibi bu söz konusu kalıntı ve buluntuların ilerleyen süreçte bozkır coğrafyasında görülmeye devam etmesi kültürel sürekliliğin devamını göstermesi açısından da ayrıca önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- ÇORUHLU, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- BELLİ, Oktay, “Eski Çağ ve Orta Çağ’da Türkler’de Kurgan Yapma Geleneği”, *Türkler*, III. Cilt.
- Herodotos, *Herodotos Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.
- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.
- DURMUŞ, İlhami, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016.
- RUDENKO, Sergei, *Frozen Tombs Of Siberia*, London 1970.
- RADLOFF, Wilhem, *Sibirya’dan*, (Çev. Ahmet Temir), C.I-II-III, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1954.
- ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- ATAÇ, Galip, *İskitlerde Hekimlik*, basımevi, tarih ve sayfa numarası yok.
- KOCA, Salim, “Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus’un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri”, *Belleten*, S. 59 (Nisan 1995).
- CARPİNİ, Plano, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, (Çev. Ergin Ayan), Derya Kitapevi, Trabzon 1994.
- GÜLENSOY, Tuncer, *Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, (Çev. Ahmet Bican Ercilasun- Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesi I-II*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- KOCA, Salim, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

EKLER

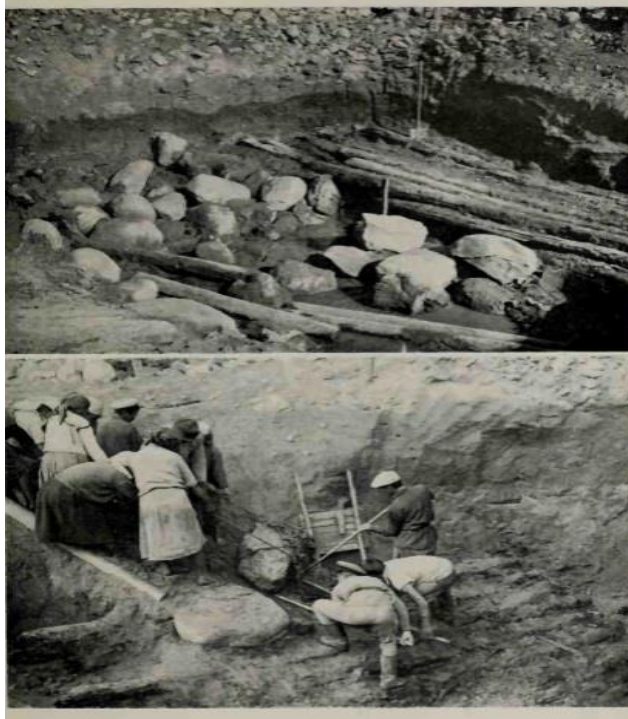
Ek 1: Kazılmadan Önce Kurgan (İ. Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, s. 486)

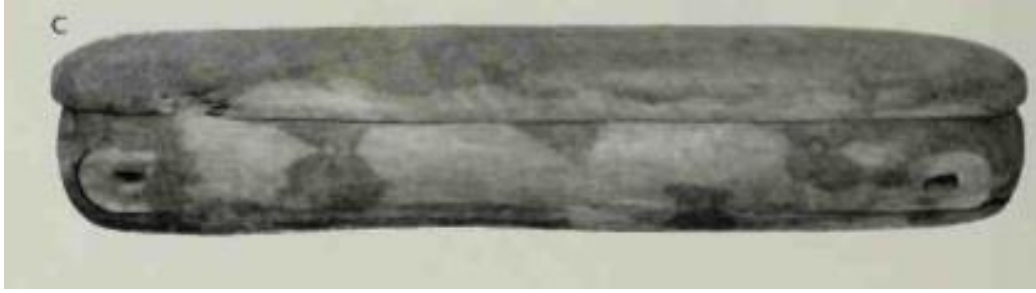
Ek 2: Kurganın İç Düzeni (İ. Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, s. 486)

Ek 3: Pazırık Kurganları Kazılmadan Önceki Halinden Bir Görünüm (Rudenko, Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Bruials Of Iron Age Horsemen)

Ek 4: Pazırık Kurganları Yapılan Kazı Çalışmaları (Rudenko, Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Bruials Of Iron Age Horsemen)

Ek 6: Pazırık Kurganlarının Ahşap Mezar Odalarındaki Ahşap Tabut (Rudenko, Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Bruials Of Iron Age Horsemen)

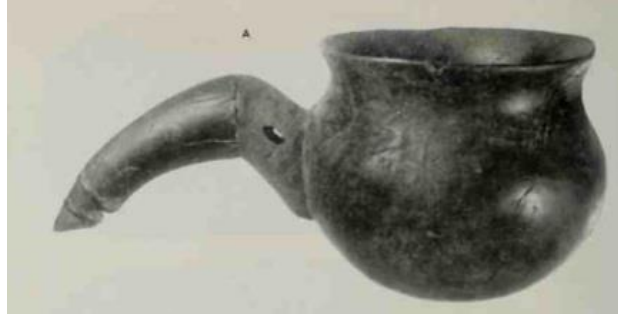
Ek 7: Pazırık Kurganlarının 2 Numaralı Kurganda Bulunan Adamın Kaftanı (Rudenko, Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Bruials Of Iron Age Horsemen)

Ek 8: Pazırık Kurganlarının Bulunan Giyim ve Kuşam İle İlgili Buluntular (Rudenko, Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Bruials Of Iron Age Horsemen)

Ek 9: Pazırık Kurganlarının Bulunan Mezar Odasına Defnedilen Kişi İçin Üzerine Yemek Bırakılan Masa (Rudenko, Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Bruials Of İron Age Horsemen)

Ek 10: Pazırık Kurganlarından 2 numaralı Kurganda Bulunan Kımız Kabı (Rudenko, Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Bruials Of İron Age Horsemen)

Ek 11: Pazırık Kurganlarından 5 numaralı Kurganda Bulunan Halı (Rudenko, Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Bruials Of İron Age Horsemen)

Ek 12: Pazırık Kurganlarından 2 numaralı Kurganda Bulunan Atların Eni (Rudenko, Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Bruials Of İron Age Horsemen)

Ek 13: Ankara ili Ayaş İlçesi Oltan Mahallesiinde Koyunun Kulağındaki Geleneksel En ve Küpe

Ek 14: Pazırık Kurganlarından 2 numaralı Kurganda Bulunan Atların Eni olduğu gibi Damgaları olduğu tahmin edilmektedir. Bozkırda At Damgası (İ.Durmuş, Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk, s. 169)

Ek 15: Pazırık Kurganlarından Bulunan Araba (Rudenko, Frozen Tombs Of Siberia The Pazyryk Bruials Of İron Age Horsemen)

OSMANLININ SON DÖNEMİNDE ADANA'DA ERMENİ NÜFUSU*

ARMENIAN POPULATION IN ADANA IN THE LAST PERIOD OF THE OTTOMAN EMPIRE

Ümmügülsüm GÜLEKOĞLU**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 01/11/2023 Düzeltme/Revised: 29/11/2023 Kabul/Accepted: 04/12/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Cite as: Gülekoğlu, Ü. (2023). Osmanlının Son Döneminde Adana'da Ermeni Nüfusu. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 141-150. <https://doi.org/10.52735/bellek.1384540>

ÖZ

Çukurova, tarihi boyunca stratejik önemini koruyan bir coğrafya idi. Bu sebeple farklı uygarlıkların ve devletlerin ele geçirmek için mücadele verdiği bir bölge oldu. Adana'nın coğrafi konumu, stratejik önemi ve Ermenilerin bölgeye duydukları tarihi bağlar, Kilikya Ermeni Prensiği'nin bu bölgede varlık göstermiş olması Ermenilerin Adana'ya olan ilgisini arttırdı. Osmanlı Devleti'nin son döneminde Adana'ya bağlı Kozan (Sis) ve Saimbeyli (Haçin) Ermeni nüfusunun diğer yerlere nazaran daha kalabalık olduğu yerlerdi. Bunun yanı sıra Kozan ve Saimbeyli'de Ermeni nüfusunun diğer yerlere göre fazla olması Adana nüfusunun uzun yıllarca Türk olduğu gerçeğini değiştiremedi.

Adana ve çevresindeki Ermeni nüfusu, 1909 Adana olayları öncesinde planlı olarak arttırılmaya çalışıldı. Adana'daki Ermeni nüfusunun arttırılması amacıyla bölgeye çevre illerden çok sayıda bölgeye Ermeni göç ettirildi. Adana'ya göç eden bu nüfus görünürde mevsimlik işçi olarak buraya gelse de asıl amaç 1909 ihtilali için gerekli insan ihtiyacını karşılamaktı. Buna rağmen Adana'da çoğunluk sağlayamayan Ermeniler, Türk nüfusuna göre daima azınlık olarak varlıklarını sürdürdüler. Bu çalışmada Adana'nın nüfusu, yıllara göre artışı ve Adana'daki Türk ve Ermeni nüfusunun durumu ortaya koymak amacıyla hazırlandı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Adana, Nüfus, Ermeni.

EXTENDED SUMMARY

Data on the population in the Ottoman Empire, XV. and XVII. It is based on records kept to identify taxpayers and tax-exempt individuals in the cadastral books spanning centuries. Again, in this regard, the taxpayers' records were kept in the XVII. and XVIII. Avarız and Cizye books from the 19th century and the 19th century. Temettuat books kept in the 19th century contain information about the population. XIX. The first population data of the century are; It is based on censuses taken in 1830 and later. In addition, reports kept by

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, gulsum.gulekoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6576-1658

foreign embassies, records of patriarchates and travel notes taken by travelers during their trips also contain information about the Ottoman population.

In the Ottoman Empire in the 19th century. In the 19th century, the Turkish population was in majority in Anatolia. On the other hand, Armenians lived dispersedly in many cities of Anatolia and could never gain a majority against the Turks. It is also evident from the official censuses conducted by the Ottoman Empire and foreign population data that the Turkish population is higher than the Armenian population. In fact, besides Çukurova, Armenians were not in the majority even in the "Vilyat-ı Sitte" (Sivas, Erzurum, Elâzığ, Bitlis, Diyarbakır and Van), which they had long considered their homeland. According to the population data given between 1912 and 1922, even in Bitlis and Van, where the Armenian population was the highest, the ratio of the Armenian population to Muslims did not exceed 30% and 26%, respectively. According to this information, there were 4.5 Muslims for every Armenian in the provinces in question. In Adana Province, this rate was even lower.

Armenians began to collect information about their population in the Ottoman Empire after 1880. The studies carried out by Armenians regarding their population were for political purposes. Because the Armenians wanted to convince the members of the Versailles Peace Conference and the world public opinion that the Armenian population in Eastern Anatolia was higher than the Turks before the First World War. They wanted to find support for themselves this way. In addition, the discourses of some foreign historians, politicians and propagandists about the Armenian population were used in moral and political discussions. However, the most important figures regarding the population were obtained after the First World War.

If we look more specifically in this direction, Çukurova was a geography that maintained its strategic importance throughout its history. For this reason, it became a region that different civilizations and states struggled to conquer. Adana's geographical location, strategic importance, historical ties of Armenians to the region, and the presence of the Armenian Principality of Cilicia in this region increased the Armenians' interest in Adana. In the last period of the Ottoman Empire, Kozan (Sis) and Saimbeyli (Haçin) of Adana were places where the Armenian population was more crowded than other places. In addition, the fact that the Armenian population in Kozan and Saimbeyli was higher than in other places could not change the fact that the population of Adana was Turkish for many years.

The scope of this study is limited to the population of Adana between 1831 and 1914. The mobility of the Turkish and Armenian population in Adana between these dates was given in tabular form within the framework of the information obtained. In general, the Turkish and Armenian populations were compared in the tables. The conclusion reached in the study is that the Turkish population in Adana is higher than the Armenian population. The purpose of this study was to reveal that the Turkish population in Adana and its surroundings is higher than the Armenian population, in the light of the data obtained. In addition, it was learned that in the last period of the Ottoman Empire, the Armenian population in Adana, Kozan and Saimbeyli was more dense than the Turkish population compared to other towns. However, it is also known that before the 1909 Adana events, there was a planned Armenian migration to the region from the surrounding areas, in this way they tried to increase the population and benefited from the Armenians who came here during the revolution.

Keywords: Ottoman, Adana, Population, Armanians

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'ndeki nüfusa dair veriler, XV. ve XVII. yüzyılları kapsayan tahrir defterlerindeki vergi mükelleflerini ve vergiden muaf kişileri saptamak için tutulan kayıtlara dayanır. Yine bu yönde vergi mükelleflerinin kaydının tutulduğu XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait avarız ve cizye defterleri ile XIX. yüzyılda tutulan Temettüat defterleri nüfusa dair bilgiler içerir.¹ XIX. yüzyıla ait ilk nüfus verileri ise; 1830'da ve sonrasında yapılan nüfus sayımlarına dayanır. Ayrıca yabancı devletlerin elçilikleri tarafından tutulan raporlar, patrikhanelerin kayıtları ve seyyahların gezleri sırasında tuttıkları seyahat notları da Osmanlı nüfusuna dair bilgi içerir.²

¹ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul, 1983, s. 25; Muhammed Ceyhan, "1831 Nüfus Sayımına Göre Adana ve Çevresinde Müslüman Nüfus", *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, CII, Akademisyen Kitabevi, Adana: 2016, s. 376.

² M. Ceyhan, "1831 Nüfus Sayımına...", s. 376.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda Anadolu'da Türk nüfusu çoğunlukta idi. Buna karşın Ermeniler, Anadolu'nun birçok şehrinde dağınık halde yaşadılar ve hiçbir zaman Türklere karşı çoğunluk elde edemediler. Türk nüfusunun Ermeni nüfusun göre daha fazla olduğu, Osmanlı Devleti'nin yaptığı resmi nüfus sayımları ile yabancı kaynaklı nüfus verileriyle de ortadadır. Hatta Ermeniler, Çukurova'nın yanı sıra öteden beri yurt kabul ettikleri "Vilyat-ı Sitte"de (Sivas, Erzurum, Elâzığ, Bitlis, Diyarbakır ve Van) dahi çoğunlukta değillerdi. 1912-1922 yılları arasında verilen nüfus verilerine göre Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu Bitlis ve Van'da bile Ermeni nüfusunun Müslümanlara oranı sırası ile %30 ve %26'yı geçemedi. Bu bilgilere göre söz konusu vilayetlerde bir Ermeni'ye karşılık 4,5 Müslüman düşüyordu. Adana Vilayetinde ise bu oran daha da düşüktü.³

Ermeniler, 1880'den sonra Osmanlıdaki nüfusları hakkında bilgi toplamaya başladılar. Ermenilerin, nüfuslarına dair yapıtlıkları çalışmalar, siyasi amaçlıydı. Çünkü Ermeniler, Versailles Barış Konferansı'na katılan üyeleri ve dünya kamuoyunu, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Doğu Anadolu' da Ermeni nüfusunun Türklerden daha fazla olduğuna inandırmak istiyordu. Bu yolla kendilerine destek bulmak istediler. Ayrıca bazı yabancı tarihçiler, politikacılar ve propagandacıların Ermeni nüfusu hakkındaki söylemleri, moral ve politik tartışmalarda kullanıldı. Ancak nüfusla ilgili en önemli rakamlara Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ulaşılabildi.⁴

1. Adana'nın Nüfusu

Adana'nın XVI. yüzyıla dair nüfus bilgilerine bu dönemde tutulan mufassal defterlerinden ulaşılabilmektedir. Buna göre Adana'ya ait 1525 tarihli mufassal defter kayıtlarında Adana'da vergiye tabi 597 nefer bulunuyordu. Şehirde 82 nefer gayrimüslim vardı. Ayas'ın (Yumurtalık) bir mahallesinde, Ceyhan yakınlarında bulunan Tavudi (Davudi) köyü ile Toroslarda bulunan Anaş (En-naşa), Milvan gibi bazı kalelerde Ermeni Nüfusu vardı. Sancak nüfusunun toplamı 17.783 olup bunun 255'i (%1, 43) gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.⁵

1572 tarihli Adana mufassal defteri ise nefsi-i Adana ile başlamaktadır. Deftere göre Adana Merkez'de 28 mahalle mevcuttur. Bunun 27'si Türk Mahallesi iken, 1 mahallesi Ermeniydi. Türkler daha çok camii ve mescit etrafındaki mahallelerde oturmakta idi ve mahalleler, isimlerini bu şekilde almıştı. Ermeniler, yalnız "Tâife-i Ermeniyan" mahallesinde kayıtlı olup 157 kişiden ibaretti. Adana şehir merkezinde 1.023 vergi mükellefi erkek bulunmaktaydı. Bunun 866'sı Türk olup çeşitli mahallelere dağınık yaşarken 157'si Ermeni idi. Nüfus tahmininde genellikle izlenen yol, hane sayısını 5 ile çarpmaktır. Ancak şehir merkezindeki Türk nüfusunun hane sayısına dair bilgi olmadığından toplam erkek nüfusu 4 ile çarpıldığında şehrin Müslüman nüfusuna dair tahmini bir sayıya ulaşılabılır. Buna göre şehir merkezinde bulunan 866 Türk 4 ile çarpıldığında, 3.464 kişi oluşu tahmini yapılabilir. Aynı hesapla Ermeni nüfusu da tahminen 157 kişiydi.⁶

Adana'da Ermeni nüfusunun diğer kazalara göre daha yoğun olduğu bölgeler; Kozan (Sis) ve Saimbeyli (Haçın)'di. Ermeni nüfusu bu bölgelerde Türklere nazaran daha yoğundu. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Kozan'a bağlı Sis kasabasında 1524-1572 yılları arasında nüfusun hane durumu aşağıdaki gibidir.

³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, CVIII, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 126; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 67.

⁴ Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, Çev. İhsan Gürsoy, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1995, s. 45; N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 41; E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 126.

⁵ Yılmaz Kurt, "1831 yılında Adana Ermenileri", s. 3

⁶ Yılmaz Kurt, "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Bellekten*, C. 54 S. 209, Ankara 1990, s.181-185.

Tablo 1. 1524-1572 Yılları Arasında Kozan Sancağı'nın Sis Kazasına Ait Hane Sayısı

Sis	Müslüman	Hristiyan	Yahudi
1524	741	967	-
1572	1281	1522	-

Kaynak: Kurt, "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", C.54, s. 181-185.

Kozan'ın 1524 ve 1572 tarihli nüfusu, hane sayısına göre verilmiştir. Hane deyimine göre yapılan sayımlarda bir hane, 5 kişi olarak kabul edilir. Buna göre; 1524 ve 1572'de yapılan tahrirlerde Hristiyan nüfusun hane sayısının Müslüman nüfusundan daha fazla olduğu görülmektedir. Bu dönemde yapılan tahrirler, Osmanlı tebaasını etnik gruba ayırmadan, mensup olduğu din esasına göre kaydetmektedir. Burada Hristiyan unsurun tamamının, Ermenileri kapsadığı bilinmemektedir. Buna karşın Çukurova'da kurulan Kilikya Ermeni Krallık merkezinin Kozan olması sebebiyle Kozan, Feke ve civarında Ermeni nüfusunun diğer bölgelere göre çoğunlukta olduğunu söylemek mümkündür.⁷

Evliya Çelebi, 1671'de, Anadolu seyahati sırasında Hicaz'a giderken Adana, Sis ve Tarsus'u da gezmiştir. Bahsi geçen yerlerde halkın çoğunlukla Oğuz olduğunu bunun yanı sıra şehirde Arap, Tat, Fellah, Yahudi ve Ermenilerin de bulunduğunu ifade etmektedir.⁸

Adana'daki Ermeni nüfusunun, 1750'lerden sonra artmaya başladığı görülmektedir. Adana'da 1753'te mahalle sayısı 45'e çıktığı, 1756'da ise Adana Eyaletini oluşturan Adana, Tarsus, İçil ve Sis sancaklarındaki gayrimüslimlerden, Yahudi ve Erâmine-i Acem (İran Ermenisi) taifelerinden 4.735 kişiden cizye toplandığı bilinmektedir.⁹

Osmanlı Devleti'nde ilk resmi nüfus sayımı ise, Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılmasının ardından asker potansiyeline sahip ve vergi veren erkek nüfusunun belirlenmesi amacıyla II. Mahmut döneminde 1831 yılında yapıldı.¹⁰ 1831 nüfus sayıma göre Adana nüfusu aşağıdaki gibidir.

Tablo 2. 1831 Osmanlı Nüfus Sayımına göre Adana Nüfusu

	Sayımı yapan	Müslüman	Reaya	Kıpti	Yahudi	Ermeni	Toplam
Adana	Kapıcı başı Şakir Bey	3.020	236	1.030	-	2.215	6.501
Yüreğir		155	-	845	-	-	1.000
Yüreğir		628	-	49	-	168	845
Akkoyunlu Aşireti		245	-	-	-	-	245
Şambayatı Cemaati		113	-	-	-	-	113
Dindarlı		107	-	-	-	-	107
Sarıçam		550	-	-	-	-	550
Aşağı Dindarlı		552	-	-	-	-	552
Karaisalı		1.182	-	-	-	-	1.182
Bilan		702	481	1.586	-	-	2.769
Payas ve Azir		472	679	55	-	-	1.206
Misis Derbendi		247	-	-	-	147	394

Kaynak: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Ankara 1995, s. 212-213.

⁷ N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 27.

⁸ Evliya Çelebi, *Günüümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, 358, 363.

⁹ Y. Kurt, "1831 Yılında Adana...", s. 359.

¹⁰ Stanford J. Shaw, *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 3, 1978, s. 325.

Yukarıdaki tabloya göre: bahsi geçen yerlerde toplamda 2.530 Ermeni yaşamaktaydı. Buradan da 1831’de Adana’da Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu söylemek mümkündür. Çünkü Adana, Osmanlı Devleti’nden daha önce de uzun yıllar Türk’tü. Burada Türklerden sonra Ermeniler, en sonda Rumlar gelmektedir. Adana’da bulunan Ermenilerin büyük çoğunluğu XIX. yüzyılda, ticaret yapmak, para kazanmak ve farklı sebeplerden dolayı Diyarbakır, Sivas ve Elazığ civarından buraya göç etti. Asıl Adana Ermenileri ise, Saimbeyli kasabası ile Kozan kasabasının birkaç köyünde, Dört Yol ve çevresinde bulunuyordu.¹¹

1870 tarihli Adana Vilayet salnamesine göre; vilayet genelinin toplam nüfusu 162.027’dir. Bunun 141.233 (%87,17) si Müslüman iken 20.794 (%12.83)’ü gayrimüslimdir.¹² 1872 tarihli Adana Vilayet Salnamesine göre Adana’da Ermenilerin çoğunlukta oldukları Kozan ve Saimbeyli’nin durumu ise şöyleydi: Kozan, bu dönemde 3 kaymakamlığa ayrılmış olup sancak merkezi Sis kasabası idi. Burada 5 mahalle ve Sırkıntı-i Ulya adında bir nahiye ile 84 köy vardı. Bu köylerde toplam 642 haneden ibaret olup bunun 205 hanesi Müslüman, 437 hanesi gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. 642 hanede 1.442 erkek vardı. Bunun 404’ü Müslüman, 1.018’i Hristiyan’dı. Köylerde ise; 3.424 hanede 8.793 kişi vardı. Yani burada bahsi geçen salnameye göre; toplamda 4.066 hanede 10.308 kişi kayıtlıydı¹³.

Saimbeyli kazası ise, 7 nahiyeye ayrılmıştı. Kaymakamlık merkezi olan Saimbeyli’de 10.822 nüfus bulunmaktaydı. Bunun 4.873 Müslüman iken 5.949’ü Hristiyan’dı. Kazada 3.300 hane vardı. Bu hanelerin 1.564’ü Müslüman, 739’ü Hristiyan’dı. Kaza merkezi olan Saimbeyli kasabasında, 1.981 hane bulunup bunun sadece 97’si Müslümandı. Buralarda çoğunluk Hristiyanlardan oluşmaktaydı.¹⁴

1876 Adana vilayet salnamesine göre ise vilayetin toplam nüfusu; 140.349’dur. Bunun 121.612’si (%86.68) Müslüman iken 18.737’si (%13.35) gayrimüslimdir. 1882 vilayet salnamesinde ise; vilayetin toplam nüfusu 136.384’tür. Yine bunun 121.057’si (%88,76) Müslüman iken 15.327’si (%11.24) gayrimüslimdir. 1882 salnamesinde vilayetin toplam nüfusu; 136.384’dür. Bunun 121.057’si (%88.76) Müslüman iken 15.327’si (%11.24) gayrimüslimdir.¹⁵

21 Ocak 1890’de hazırlanan nüfus cetveline göre, bu dönemde Adana Vilayeti’ndeki Müslümanların toplamı 336.914, Ermeniler 31.876, Süryaniler 97, Rumlar 5.847, Katolikler 1.401, Protestanlar 2.150, yezidiler 2, “*tabii Ecnebi*” adı altında ise 410 kişi olmak üzere toplam kişi sayısı 378.698’dir. Ayrıca bahsi geçen diğer bölgelerin tamamında da Müslüman nüfusu Ermeni nüfustan daha fazladır.¹⁶

1893’de yapılan genel nüfus sayımına göre ise, Müslüman ve Ermeni nüfusunda yukarı yönlü bir hareket olmuştur. Buna göre Adana vilayet genelinin toplam nüfusu, 394.090’dur. Bu nüfusun 341.376’sı Müslümandır. Müslümanlardan sonra en çok nüfusa sahip olan unsur, Ermenilerdir ve sayıları 44.799’dur¹⁷. Sadece Adana merkezin toplam nüfusu ise; 69.266’dır. Bunun 58.049’u Müslüman, 1.605’i, Rum iken 9.612’si de Ermeni’dir.¹⁸

¹¹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Aplay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 380.

¹² İbrahim Bozkurt-Sırma Gül, “Adana Vilâyeti Salnâmeleri’ne Göre Çukurova’da Gayrimüslimler”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, Ed. Yılmaz Kurt-M. Fatih Sansar, CIII, Akademisyen Kitabevi, Adana 2016, s. 203.

¹³ Ahmet Ergün-Mehmet Akif Terzi, *Adana Vilayet Salnameleri*, C.I, Altınkoza Yayınları, İstanbul 2015, s. 102.

¹⁴ A. Ergün ve M.A. Terzi, *Adana Vilayet Salnameleri*, s. 105.

¹⁵ İ. Bozkurt ve S. Gül, “Adana Vilâyeti Salnâmeleri’ne...”, s. 203.

¹⁶ BOA, *Y.PRK. AZN.* 04/16/1; 04/16/2; 04/16/3, 29 Cemaziyilahir 1307 [10 Şubat 1890].

¹⁷ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1917*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 266; Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1996, C. II, s.39-40.

¹⁸ Kemal Çelik, *Millî Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 7.

Gayrimüslimlerin nüfus yoğunluğu başlarda Adana sancak merkezinde iken 1876'dan sonra Kozan Sancağına doğru kaymıştır. Ardından Adana merkez, ikinci yoğun yer olurken Payas/Cebel-i Bereket ve İçel sancakları diğer yoğun bölgeler oldu.¹⁹

1906 ve 1907 nüfus sayımlarına bakıldığında vilayetinin genel nüfusu 502.218'e çıkmıştır. Bunun 435.795'i Müslüman iken 50.340'ı da Ermeni'dir.²⁰ Ayrıca bu dönemde Adana'ya bağlı Cebeli Bereket Sancağı'nın 1908'de ki nüfusu ise 100.000 kadardır. Bu nüfusun 90.000'ni Müslüman ve geriye kalan 10.000'i Ermeniler oluşturmaktadır.²¹

Adana ve çevresindeki hâkim nüfusun Müslüman olduğu, Misyonerlerin raporlarına da yansımıştır. Amerikan misyonerleri tarafından 1907'de Amerika'ya gönderilen bir raporda, Adana ve Antep ilerinde nüfusun çoğunlukta Müslüman olduğu ve buralarda Türkçe konuşulduğu belirtilmektedir.²²

1909 olayları öncesinde ihtilal hazırlığı yapan fesatçı Ermeniler tarafından Adana'daki Ermeni nüfusunun çoğaltılması için etraftan Adana'ya Ermeni göçü için uğraşıldı. Böylece 1909 olayları öncesinde 1909 olayları öncesinde Adana ve çevresindeki Ermeni nüfusunda artış yaşandı. Ermeni komiteleri, İhtilal çıkarmak amacıyla Dört Yol'a; Zeytun ve Van'dan, Adana ve çevresine; Maraş, Van, Harput, Diyarbakır ve Bitlis tarafından 50.000'e yakın silahlı Ermeni getirdi. Her geçen gün bu sayı arttı. Bunlar pamuk toplamak görüntüsü altında gelen mevsimlik işçiler gibi algılandı. Böylece Dört Yol'da bir evde 20-25 silahlı Ermeni işçisi oturmaya başladı.²³

1909 Adana Olayları öncesinde Çukurova bölgesine çevre illerden Ermeni göçü yaşandı. Jandarma kumandanı Abdi ve Binbaşı Lütfi'nin Cebel-i Bereket mutasarrıflığına 14 Aralık 1324'te gönderdiği bir telgrafta; Maraş'ın Fındıcak köyü ve Zeytun kazasından yaklaşık 2000 hanenin Çokmerzimen, Ocaklı, Çaylı köylerine geldiği ve kontrol altında tutulması gerektiği bildirildi.²⁴

Adana'daki Ermeni nüfusunu arttırmak için doğudan Adana ve çevresine yapılan bu Ermeni göçleri, 1881, 82, 93 ve 1914 yılları arasında yapılan nüfus sayımlarına bakıldığında açıkça ortaya çıkmaktadır.²⁵ Bu durum 1909 Adana olayları hakkında Divan-ı Harbi Örfi heyetinin hazırladığı bir rapora da yansımıştır. Söz konusu rapora göre Ermeniler, olaylar öncesinde Adana'da Ermeni nüfusunu arttırmak için başka bölgelerden getirdikleri kişileri Adana ve çevresinde ikamet eden Ermeni ailelerinin yanına yerleştirdi. Öncesinde bir hane olarak yaşayan bu evlerde yaklaşık 4-5 hane yaşamaya başladı. Böylece Mart 1901-1909 yılları arasında yapılan Ermeni göçleriyle burada Ermeni nüfusu %48 arttı.

Ermeni isyancıları daima Ermenilerin bölgede Müslümanlardan daha fazla nüfusa sahip olduklarını ileri sürdüler. Ermeni patrikliği ise 1882'de Adana'daki Ermeni nüfusu 280.000

¹⁹ İ. Bozkurt ve S. Gül, "Adana Vilâyeti Salnâmeleri'ne...", s. 203.

²⁰ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 336.

²¹ BOA, *DH. TMIK*. S.72/28/01, 19 Muharrem 1326 [22 Şubat 1908].

²² Mustafa, Çabuk, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013, s. 14; Taşkın, Faruk. "Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1833-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (Journal of Eurasian Inquires)*, C.VI, S.2, 2017, s. 167.

²³ Yusuf Ziya, Bildirici, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliâmlar ve Fransız-Ermeni İlişkisi*, Kök Sosyal ve Stratejik araştırma Serisi, Ankara 1999, s. 48-49.

²⁴ Mustafa Çabuk, "1909 Adana Ermeni Olayları ve Misyoner Raporları", *Tarih Araştırmaları (Osmanlı Tarihi, Kurumlar, Ermeni İsyancıları ve Millî mücadele Dönemi) Prof. Dr. Ahmet Eyicil'e Armağan*, Sonçağ Akademi, s. 227.

²⁵ Karşılaştırma için bkz. K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 145-266.

olduğunu belirtirken 1912’de bu sayı 407,000 olarak vermiştir²⁶. Ermeni tarihçi Kevork Arslanyan ise 1925’de Adana, Kozan ve Maraş bölgesinde 180,000 Ermeninin olduğunu ifade etmiştir.²⁷ 1911-1912 yıllarına ait karşılaştırmalı örnekte ise bu durum açıkça da ortaya konulmuştur.

Tablo 3: Osmanlı ve Ermeni Kaynaklarına göre Adana, Kozan, Maraş ve Cebel’i Bereket Sancaklarının Nüfusu (1911-1912)

	Osmanlı Kaynakları	Ermeni Kaynakları
Müslüman	405.757	156.000
Ermeni	91.855	205.00

Kaynak: McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s. 73.

Ermeni kaynaklarındaki veriler, Adana ve çevresindeki Müslüman nüfusunun, Ermeni nüfusundan daha düşük olduğu yönündedir. Ancak Osmanlı Devleti’nin verdiği resmi rakamlara göre Müslüman nüfusu, hâkim unsurdur ve Ermeni nüfusundan çok daha fazladır.²⁸

Tablo 4: Adana Nüfusu (1914)

Yer	Müslüman	Ermeni	Rum	Toplam
Adana	341.903	52.650	8.974	403.527

Kaynak: BOA, *PLK. P*, 3670.01, 14 Safer 1333 [2Aralık 1914].

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi 1914 yılına ait nüfus verilerine göre, Adana Vilayetinin toplam nüfusu 403.527’dir. Bunun 341.903 Müslüman, 52.650’si Ermeni ve 8.974’ü de Rum’dur²⁹. Ayrıca 1914 yılına ait nüfus verilerine göre sadece Adana’da değil; İstanbul, Edirne, Bursa, İzmir, Sivas, Elâzığ, Diyarbakır, Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van’da Müslüman nüfus, Ermeni nüfus en az iki kat daha fazladır.³⁰

Osmanlı kaynakları ile yabancı kaynaklı nüfus verilerinin karşılaştırıldığında araların çok büyük farkların olmadığı yukarıda da zikredilmişti. Buna göre İngiliz kaynaklarına göre; Adana’nın 393.000’lik nüfusunun 75.000’i Ermeni, 290.000’i Müslüman’dı. Osmanlı kaynaklarına göre ise; 408.563’lik nüfusun 57.686’sı Ermeni, 341.903’ü de Müslümandı.³¹ Nihayetinde İngiliz ve Osmanlı kaynaklarına göre Adana’da, nüfusun çoğu Müslümandır.

Yabancı kaynaklar içerisinde Osmanlı Devleti’nin nüfusunu en geniş biçimde ele alan Vital Cuinnet ise; Anadolu’daki Ermeni nüfusunu 1.475.011³² iken Adana’daki Ermeni nüfusunu, 97.450 olarak vermiştir.³³

Londra’da Aralık 1919 ve Ocak 1920’de Fransa ve İngiltere arasında yapılan gizli görüşmelerde Lord Cruzon tarafından Adana nüfusuna dair, “Adana vilayeti Türk’tür. Tarafsız bir Amerikalıya göre, harpten evvel bu vilayette 290.000 Türk, 20.000 Rum ve 25.000 Ermeni

²⁶ J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki...* s. 48; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 10. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 126.

²⁷ Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 136.

²⁸ J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki...* s. 50.

²⁹ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 360; K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 151; 1914’de Adana Vilayetindeki Ermeni nüfusunu 57,686 olarak vermiştir.

³⁰ BOA, *PLK. P*, 3670.01, 14 Safer 1333 [2Aralık 1914].

³¹ Salahi Sonyel, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları”, *Belleten*, TTK Yayınları, C. LI, S.201, Ankara 1987, s. 1266.

³² K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 125.

³³ E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 139.

vardı” cümlelerini söylemiştir.³⁴ Bu ifade de Adana’daki Müslüman nüfusun Ermeni nüfusundan fazla olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Çukurova tarihi boyunca birçok uygarlığın sahip olmayı istediği bir coğrafya oldu. Stratejik önemine binaen birçok farklı devletin ele geçirmek için mücadele verdiği bir bölgeydi. Osmanlı Devleti’nin bölgeyi hâkimiyeti altına almasından önce Adana, Memluklerin tabiiyetinde Türkmen bir aile olan Ramazanoğulları idaresi altında yönetiliyordu. Adana’nın Osmanlı idaresine girmesinden sonra bu Türkmen aile, Adana’yı bir müddet daha idare etti. Sonrasında Adana, idari anlamda Osmanlı yönetimine geçti.

Adana’ya ait 1525 tarihli mufassal defterlerine sancak nüfusu 17.783’tü. Bunun 255 (% 1,43) gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. 1572 tarihli mufassal defterine göre ise Adana merkezde bulunan 28 mahallenin sadece 1 mahallesinde Ermeniler bulunmaktaydı. Şehirde vergi mükellefi toplam erken nüfusu 1.023 olup bunun 866’sı Türktü. “Tâife-i Ermeniyan” adlı mahallede ise 157 Ermeni kayıtlı idi.

Diğer yandan Osmanlı Devleti’nde ilk resmi nüfus sayımı asker potansiyeline sahip ve vergi mükellefi erkek nüfusunun belirlenmesi amacıyla 1831 yılında yapıldı. Bu sayıma göre Adana’da 2.530 Ermeni yaşamaktaydı. 1870 tarihli Adana vilayet salnamesine göre; vilayetin toplam nüfusu 162.027’idi. Bunun 141.233 (%87.17) si Müslüman iken 20.794 (%12.83)’ü gayrimüslim idi. 1876 Adana vilayet salnamesine göre ise vilayetin toplam nüfusu; 140.349’dur. Bunun 121.612’si (%86.68) Müslüman iken 18.737’si (%13.35) gayrimüslimdir. 1882 vilayet salnamesinde; vilayetin toplam nüfusu 136.384’tür. Yine bunun 121.057’si (%88.76) Müslüman iken 15.327’si (%11.24) gayrimüslimdir. 1882 vilayet salnamesinde vilayetin toplam nüfusu; 136.384’dür. Bunun 121.057’si (%88.76) Müslüman iken 15.327’si (%11.24) gayrimüslimdir. 1890’de hazırlanan nüfus cetveline göre, bu dönemde Adana vilayetindeki Müslümanların toplamı 336.914 iken Ermenilerin toplamı 31.876’dı.

1893’de yapılan genel nüfus sayımına göre ise, Müslüman ve Ermeni nüfusunda yukarı yönlü bir hareket olmuştur. Bu sayımda Adana vilayetinin toplam nüfusu, 394.090 olup bunun 341.376’sı Müslümandır. Müslümanlardan sonra en çok nüfusa sahip olan unsur, Ermenilerdir ve sayıları 44.799’dur. Gayrimüslimlerin nüfus yoğunluğu başlarda Adana sancak merkezinde iken 1876’dan sonra Kozan Sancağına doğru kaymıştır. Ardından Adana merkez, ikinci yoğun yer olurken Payas/Cebel-i Bereket ve İçel sancakları diğer yoğun bölgeler oldu.

1906 ve 1907 nüfus sayımlarına bakıldığında ise vilayetin toplam nüfusu 502.218’e yükselmiştir. Bunun 435.795’i Müslüman iken 50.340’ı da Ermeni’dir. 1909 Adana olayları öncesinde Adana’daki Ermeni nüfusunda artış yaşandığı görülmektedir. İhtilal öncesi fesatçı Ermeniler tarafından Adana’da Ermeni nüfusunun çoğaltılması için çevreden buraya Ermeni göçü yaşanmıştır. Bu dönemde Ermeni komiteleri tarafından Dört Yol’a; Zeytin ve Van’dan, Adana ve çevresine; Maraş, Van, Harput, Diyarbakır ve Bitlis tarafından 50.000’e yakın silahlı Ermeni getirildi. Gelenler, pamuk toplamak bahanesiyle mevsimlik işçiler gibi algılandı ama gerçekte ise öyle olmadı. 1909 Adana Olayları öncesinde Adana’daki Ermeni nüfusunu arttırmak için doğudan Adana ve çevresine yapılan bu Ermeni göçleri devam etti. Bu artış daha sonra 1881, 82, 93 ve 1914 tarihli sayımlarında da devam etti. 1914’te yapılan sayıma göre ise vilayet nüfusunun toplamı 403.527’dir. Bunun 314.903’ü Müslüman olup 52.650’si Ermeni’dir.

Netice itibarıyla Adana, uzun yıllar boyunca Türk’tü. Adana’da yapılan nüfus sayımlarda vilayet merkezinin çoğunlukta Türk olduğu, Ermenilerin ise azınlıkta bulunduğu

³⁴ Tefik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu’da (1919-1921)*, Çağdaş Matbaacılık, İstanbul 2000, s. 103.

anlaşılmaktadır. Buna nazaran Ermeni nüfusunun diğer bölgelere göre daha kalabalık olduğu yerler; Sis ve Haçin' ise de buralardaki Türk nüfusu Ermeni nüfusa yakındır.

KAYNAKÇA

BOA, *DH. TMIK. S. 72/28/01*, 19 Muharrem 1326 [22 Şubat 1908].

BOA, *PLK. P. 3670/01*, 14 Safer 1333 [2Aralık 1914].

BOA, *Y.PRK. AZN. 04/16/1*, 29 Cemaziyilahir 1307 [10 Şubat 1890].

BOA, *Y.PRK. AZN. 04/16/2*, 29 Cemaziyilahir 1307 [10 Şubat 1890].

BOA, *Y.PRK. AZN. 04/16/3*, 29 Cemaziyilahir 1307 [10 Şubat 1890].

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Çağdaş Matbaacılık, İstanbul 2000.

BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya. *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliâmlar ve Fransız-Ermeni İlişkisi*, Kök Sosyal ve Stratejik araştırma Serisi, Ankara 1999.

BOZKURT, İbrahim ve Gül, Sırma, "Adana Vilâyeti Salnâmeleri'ne Göre Çukurova'da Gayrimüslimler", *Tarihte Adana ve Çukurova*, (Ed. Yılmaz Kurt-M. Fatih Sansar) Akademisyen Kitabevi, C. III, Adana, 2016, ss. 171-204.

Cemal Paşa. *Hatıralar*, (Haz. Aplay Kabacalı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

CEYHAN, Muhammed, "1831 Nüfus Sayımına Göre Adana ve Çevresinde Müslüman Nüfus", *Tarihte Adana ve Çukurova*, (Ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar), Akademisyen Kitabevi, C.II, Adana 2016, ss. 357-376.

ÇABUK, Mustafa, "1909 Adana Ermeni Olayları ve Misyoner Raporları", *Tarih Araştırmaları (Osmanlı Tarihi, Kurumlar, Ermeni İsyancıları ve Millî mücadele Dönemi) Prof. Dr. Ahmet EYİCİL'e Armağan*, Sonçağ Akademi, ss. 225-250.

ÇABUK, Mustafa, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013.

ÇELİK, Kemal, *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*. TTK Yayınları, Ankara 1996.

ERGÜN, Ahmet ve TERZİ, Mehmet Akif, *Adana Vilayet Salnameleri*, C. I, Altınkoza Yayınları, İstanbul 2015.

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, 10. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, C. VIII, Ankara 2007.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1917*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KURT, Yılmaz, “1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma”, *Bellekten*, C.54, S. 209, Nisan 1990, ss.179-212.

KURT, Yılmaz, “1831 Yılında Adana Ermenileri”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, C. II, Akademisyen Kitabevi, Adana 2016, ss. 357-374.

McCARTHY, Justin, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, (Çev. İhsan Gürsoy), Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1995.

McCARTHY, Justin, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, (Çev. İhsan Gürsoy) Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1995.

Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927, CII, *T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü*, Ankara 1996.

ÖKE, Mim Kemâl, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

SHAW, Stanford J., *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, *International Journal of Middle East Studies*, 1978, Vol.9, No.3 pp. 325-338.

SONYEL, Salahi, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları”, *Bellekten*, C. LI, S. 201, TTK Yayınları, Ankara 1987, ss. 1241-1338.

TAŞKIN, Faruk, “Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye’deki Faaliyetleri (1833-1923)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (Journal of Eurasian Inquires)*, C.VI, S.2, 2017, ss. 149-176.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.

YUGOSLAVYA’DA KOMÜNİST REJİMİN POLİTİK, EKONOMİK VE TOPLUMSAL HAYATTAKİ UYGULAMALARI (1945-1948)*

PRACTICES OF THE COMMUNIST REGIME IN POLITICAL, ECONOMIC AND SOCIAL LIFE IN YUGOSLAVIA (1945-1948)

Hakan DEMİR**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 12/12/2023 Düzeltme/Revised: 27/12/2023 Kabul/Accepted: 27/12/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Cite as: Demir, H. (2023). Yugoslavya’da Komünist Rejimin Politik, Ekonomik ve Toplumsal Hayattaki Uygulamaları (1945-1948). *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 151-163. <https://doi.org/10.52735/bellek.1403952>

ÖZ

1945 yılında Yugoslavya’da komünistler iktidara serbest ve demokratik seçimler yoluyla gelmediler ve toplumda kendilerine karşı bir tepkinin olduğunu da bilerek başlangıçta komünist bir rejim kurmak istediklerini açıkça söylemediler. Ancak iktidarı tamamen ellerine almak ve istedikleri dönüşümü sağlamak için sert politikaları uygulamaya soktular. Komünistlerin amacı iktidarlarını sağlamlaştırmak ve bir komünist rejimin kurulmasını gerçekleştirmektir. Bunun için politik alanda çok partili siyasal yaşamı ortadan kaldırdılar ve merkezîyetçi bir yönetim oluşturdular. Bu süreçte siyasi muhaliflerini de sindirdiler. Ekonomik alanda sosyalist bir toplum oluşturmak için devlet eliyle hızlı bir kamulaştırma sürecini başlattılar ve bunu ekonominin verimsizleşmesi pahasına gerçekleştirdiler. Toplumsal alanda da denetimi ele geçirmek ve muhalifleri yok etmek için hızlı adımlar atıldılar. Komünistler, toplumu hızlı bir biçimde dönüştürmek istiyorlardı. Bu bağlamda geleneksel olan her türlü değerlere karşı bir mücadele başlattılar. Başta da dine ve dini kurumlara saldırdılar. Demokratik seçimlerle iktidara gelmeyen komünist rejim politik, ekonomik ve toplumsal hayattaki uygulamaları ile kendisi için bir meşruiyet üretmeye çalıştı ve çerçevede tüm uygulamalarını sosyalist düzeni kurmak için gerçekleştirdiğini vaaz etti. Bu makalede Yugoslavya’da İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra iktidara gelen Yugoslavya Komünist Partisi’nin 1945-1948 yılları arasında politik, ekonomik ve toplumsal hayattaki uygulamaları anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yugoslavya, Komünizm, Josip Broz Tito, Diktatörlük Rejimi, Baskı

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışma olup, yazarın “Birinci ve İkinci Yugoslavya’da Hırvat Sorunu” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr. Öğretim Görevlisi, Sakarya Üniversitesi Araştırma Dekanlığı, hakand@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9647-3301

EXTENDED SUMMARY

During the Second World War, the Partisan movement led by the communists in Yugoslavia gained the upper hand and took action to establish a state within the framework of federalism after the war. The Allies were told by the leader of the partisans, Josip Broz Tito, that the state to be established would have a pluralistic political structure, and it was even stated that a communist regime would not be established. However, although the Election Law states that all citizens have the right to vote without discrimination, the right to vote was taken away from some people. The rate of those deprived of their voting rights in Yugoslavia was 2.4%. The communists also began to put pressure on non-communist politicians by preventing opposition parties in the country from running election campaigns. The work of the press, which was under the control of the opposition, was terminated. Personal and private property rights were either completely destroyed or limited by the communist government. The constituent assembly, formed after the undemocratic elections, convened in Belgrade on 29 November 1945 and abolished the monarchy and declared the establishment of the Federal People's Republic of Yugoslavia (Federativna Narodna Republika Jugoslavija - FNRJ). The new constitution, modeled on the 1936 Soviet Union constitution, was accepted on January 31, 1946. With the 1946 Constitution, the structure of the Yugoslavian state was determined within the framework of federalism, but this was a formal federalism because the centralized federal government held the power. Although there was a federal government in the country, in reality the power was in the hands of the communist party politburo, which consisted of about 10 people, and each member of this politburo was responsible for different areas. In 1947, the number of members of the popular front under the control of the communists reached 7 million, and other social organizations were also included in this front. Although power was in the hands of a narrow party cadre in practice, the popular front actually functioned to conceal the single-party dictatorship by providing people with the opportunity to participate in political life in some way. The communists, who pacified the activities of the opposition parties, said that this process took place at the will of the people, not the state. During this period, opposition parties were not strong enough to fight the communists. Because they lost a lot of power in the interwar period and it took a long time for them to recover. During this period when the communist party increased its pressure, Western countries were expected to intervene in the situation, but attempts in this direction failed. Because Yugoslavia was under the rule of the communists; It gained a certain legitimacy in the Western public opinion due to the struggle of the communists against fascism during the war. The process of establishing a centralist federal government was accelerated by intimidating the opponents, and the communists monopolized the power. Croatian J. B. Tito and Slovenian Edvard Kardelj had an important role in the federal state administration established between 1944-45. Serbian Aleksander Ranković and Montenegrin Milovan Đilas were also in this administration. One of the most important goals of the communists in order to realize communism was to achieve rapid industrialization and economic growth in the country. In this context, priority was given to planning. Already with the implementation of planning, the term socialism began to be used. The expropriation, which was harshly implemented between 1945-49, was at a level not seen even in other communist regimes. Banks, factories and trade centers were seized by the state. The regime tried to legitimize this process by saying that rapid expropriation procedures were necessary for the transition to socialism. A highly centralized state apparatus had already been gradually created by the communists to carry out expropriation. Towards the end of 1945, 55% of the industry, 70% of the mining and 100% of the oil industry were nationalized by the regime. In the first 5-year development plan announced in 1947, it was aimed to produce everything from needles to locomotives, and in every case of lack of information during the implementation of the plan, the Soviet model was copied exactly. Although the number of working people increased, the level of education and knowledge of the employees was quite low. Already, the bureaucrats of the former Kingdom of Yugoslavia regime were purged from state cadres, and those who were purged were replaced by semi-educated Partisan cadres. Economic concept; He aimed to rebuild the country, create the economic basis of his power, create the working class as the basis of socialism, and prioritize heavy industry, which would lead to mass employment, provide a basis for the development of other industries, and reduce economic dependence on other countries, especially capitalist ones. But consumer choices were largely trivialized and the state decided where to invest. Investment decisions often did not follow the logical rules of economics. Central planning resulted in a lack of initiative and innovation, making the economy stagnant and unproductive. After the communists seized political power, they took rapid steps to keep national differences out of the public sphere, following an anti-religious and anti-traditional stance. The dictatorial rule created an idolatry against the Communist Party of Yugoslavia and its "people and party" leader, Josip Broz Tito, and at the same time removed religion from public life. The Communists opposed religion, and especially its connection with the nation, and systematically suppressed religious and national traditions because of their ideological monopoly, and national and religious differences in the name of the stability of the state, constantly disappointing their citizens who wanted to express their strong national feelings and traditions. In July 1945, the "Agitation and Propaganda" (Agitprop) department was established under the supervision of the communist party central committee. The purpose of this department was to keep areas such as literature, art, education and journalism under control. Agitprop also had units at the level of the federated republics. Taking the Russian model as an example, literary figures affiliated with the party convened the "Congress of Yugoslav Literary Writers" for the first time in history in 1946. It was emphasized that a new era

was created at this congress and that all work should be done by taking the Partisan movement as a model. The cinema industry was also supported, and a cult was created around J. B. Tito and the Partisan movement, and the slogan of "brotherhood and unity" during the war began to be used. The communists of Yugoslavia, who came in 1945, seized power step by step and established a dictatorship regime. Through their power, they tried to design the political, economic and social areas in the way they wanted. Not only were the methods they employed undemocratic, they suppressed opponents and either sent them to prison or had them executed. With the Communist Party of Yugoslavia holding power, it was aimed to socialize Yugoslavia and all practices carried out for this purpose were legitimized. However, despite these practices, the communist regime could not fully gain legitimacy in Yugoslavia. The centralist regime he established attracted the reaction of anti-centralist republics such as Croatia and Slovenia.

Keywords: Yugoslavia, Josip Broz Tito, Communism, Dictatorial Regime, Oppression

GİRİŞ

Bu makalede Yugoslavya’da 1945 yılında siyasi iktidarı ele geçiren komünistlerin politik, ekonomik ve toplumsal hayattaki uygulamaları anlatılacaktır. Komünistler, siyasi iktidarı ele geçirdikten sonra politik alanda önce muhalifleri sindirdiler ve ardından çok partili siyasi yaşamı ortadan kaldırıp tek parti diktatörlüğü kurdular. Sosyalist bir toplum oluşturmak için gerekli olduğunu söyledikleri kamulaştırma sürecini ise hızla başlattılar ve bu süreci ekonominin mantığına ters bir şekilde gerçekleştirdiler. Tek parti diktatörlüğü altında toplumsal alana müdahale ederek toplumsal hayatı kontrol altına almaya çalıştılar. Ancak tüm uygulamalarına rağmen toplum bunlara kimi zaman açıktan ve kimi zaman da pasif bir direniş gösterdi. Çalışmada 1945-1948 yılları arasında Yugoslavya’daki komünist rejimin politik, ekonomik ve toplumsal hayattaki uygulamaları dönemin tarihsel olayları çerçevesinde ele alınacak ve bu uygulamaların meşruiyet kazanmamasından dolayı rejimin taviz vermek zorunda kaldığı anlatılacaktır.

1. Komünist Rejimin Politik Hayattaki Uygulamaları

İkinci Dünya Savaşı’nda Yugoslavya’da komünistlerin önderliğindeki partizan hareket, üstünlüğü ele geçirmiş ve savaştan sonra federalizm çerçevesinde bir devlet kurmak için harekete geçmişti. Kurulacak devletin çoğulcu bir siyasi yapıya sahip olacağı partizanların lideri Josip Broz Tito tarafından Müttefiklere söylenmiş ve hatta komünist bir rejimin dahi kurulmayacağı belirtilmişti.¹ Bu bağlamda sürgündeki Yugoslavya kraliyet hükümeti temsilcileri ve J. B. Tito arasında varılan antlaşmayla ortak bir hükümetin oluşturulması ve bu hükümetin de bir anayasa kabul edilene kadar görevde kalması kararlaştırıldı. 5 Mart 1945’de Yugoslavya Kralı II. Petar Karađorđević bütün yetkilerini krallık naipliğine bıraktı. 7 Mart 1945’te ortak bir hükümet kuruldu ve bu hükümet krala değil ulusa bağlılık yemini ederek görevine başladı. Bu hükümeti ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği de tanıdı. 10 Ağustos 1945 tarihinde Yugoslavya Antifaşist Halk Kurtuluş Konseyi’nin Belgrad’da yapılan üçüncü oturumunda Demokratik Federal Yugoslavya devletinin kuruluşu ilan edildi.² Yugoslavya Komünist Partisi’nin kontrolündeki bu hükümette Milan Grol (Demokrat Parti), Jurja Šuteja (Hırvat Köylü Partisi), Edvard Kocbek (Hristiyan Sosyalist), Sava Kosanović (Bağımsız Demokrat) gibi komünist olmayan bakanlar da görev aldılar ancak kısa sürede hükümet üyeleri arasında farklı görüşler belirdi ve bu durum hükümet içinde anlaşmazlık yarattı. Hükümetin demokratik olmayan yöntemleri özellikle Sırp politikacı Milan Grol tarafından eleştirildi ve Grol bir süre sonra Yugoslav gizli polis servisinin kendi siyasi çalışmalarını engellediğini belirterek istifasını verdi. Bu istifadan iki ay sonra da Hırvat politikacı Ivan Šubašić hükümetten

¹ Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije Izgradnja Države i Izazov Legitimacije 1918 – 2005.*, Çev. Vesna Racković ve Mirjana Valent, Golden Marketing – Tehnička Knjiga, Zagreb 2009, s. 222.

² Ludwig Steindorff, *Povijest Hrvatske od Srednjeg Vijeka do Danas.*, Çev. Renata Steindorff-Andrun ve Srećko Lipovčan, Naklada Jesenki i Turk, Zagreb 2006, s. 191-192.

ayrıldı. Yaşanan bu gelişmelerden sonra; komünistler tarafından adım adım bir diktatörlük rejiminin kurulduğunu gören Müttefikler, Yugoslavya komünistlerini demokrasi konusunda daha önceden verdikleri sözleri yerine getirmedikleri konusunda uyardılar.³ Ancak komünistler kendi tek parti diktatörlüklerini oluşturmak için harekete geçmişlerdi.

Demokratik Federal Yugoslavya devletinin geçici meclisi 22 Ağustos 1945’de seçim yasasını kabul etti. Bu yasaya göre 18 yaşını doldurmuş olan tüm vatandaşlar, cinsiyet ve yaş farkı gözetmeksizin, oy kullanma hakkına sahip oldular. Ancak savaşta düşmanla iş birliği yapmış olanların oy hakları ellerinden alındı.⁴ Örneğin Hırvatistan’daki seçmenlerin %7,38’i bu haktan mahrum bırakıldı. Slavonski Brod, Osijek ve Gorski Kotar gibi Hırvat şehirlerinde bu oran %25’e kadar çıktı. Yugoslavya genelinde düşmanla iş birliği yaptıkları gerekçesiyle oy hakkı ellerinden alınanların oranı ise %2,4’tü. Seçim yasasında ayırım gözetmeksizin bütün vatandaşların oy hakkına sahip oldukları belirtilmesine rağmen oy hakkı bu insanların elinden alınmıştı. Batılı ülkeler Yugoslavya’da serbest ve demokratik seçimlerin yapılması durumunda komünistlerin %30’dan fazla oy alamayacaklarını düşünüyorlardı. Hatta Hırvat Köylü Partisi lideri Vladko Maček; Hırvatistan ve Sırbistan’da komünistlerin ancak %10 civarında oy alabileceklerini düşünüyordu. Komünistler ülkedeki muhalefet partilerinin seçim kampanyası yapmasını engelleyerek komünist olmayan siyasetçiler üzerinde de bir baskı oluşturmaya başladılar. Örneğin 1946 yılının sonlarında Sırp Radikal Partisi lideri Miloš Trifunović bazı askeri ve siyasi bilgileri ABD Büyükelçiliğine sızdırdığı gerekçesiyle yargılandı ve 8 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Muhalefetin kontrolünde olan basın çalışmalarına son verildi. Kişi ve özel mülkiyet hakları komünist iktidar tarafından ya tamamen yok edildi ya da sınırlandırıldı. 11 Kasım 1945 tarihinde yeni devletin kurucu meclisinin belirlenmesi için yapılan seçimlerde ise aslında komünist partinin denetimindeki halk cephesinin listesi oylanmış oldu. Şöyle ki; halk cephesi listesinin oylanması için konulan seçim sandığının yanına bu listeyi seçmek istemeyenler için ayrıca bir sandık konulmuş ve bu ikinci sandık “Ustaşa Sandığı- Kara Sandık” olarak adlandırılmıştı. Aslında seçmenlerin ikinci sandığa oy atmaması için psikolojik bir baskı ortamı oluşturulmuş ve bu sandığa oy atanların aslında Hırvat faşist Ustaşaları destekledikleri algısı yaratılmıştı. Katılım oranının %88,66 olduğu bu kurucu meclis seçimlerinde halk cephesi listesi geçerli oyların %90,48’ini aldı. Hırvat tarihçi Zdenko Radelić’e göre halk cephesi listesinin %90’a varan bir oy alması zaten seçimlerin adil ve demokratik bir şekilde yapılmadığını gösteriyordu çünkü demokratik seçimlerde hiçbir siyasi partinin bu denli yüksek bir oy oranı alması mümkün değildir.⁵ Böylece Yugoslavya komünistleri politik alanda önce seçimlere müdahale ederek kendi diktatörlüklerinin kurulması yolunu açtılar. Zaten muhalif siyasi partilerin ve onların liderlerinin üzerinde de baskılar kurulmuş ve özgür ve serbest bir seçimin yapılması engellenerek demokratik bir yönetimin oluşturulması engellenmişti.

Yapılan demokratik olmayan seçimler sonrasında oluşan kurucu meclis, 29 Kasım 1945’te Belgrad’da toplandı ve monarşiyi lağvederek Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti’nin (Federativna Narodna Republika Jugoslavija - FNRJ) kuruluşunu ilan etti. 1936 tarihli Sovyetler Birliği anayasası örnek alınarak hazırlanan yeni anayasa ise 31 Ocak 1946’da kabul edildi. Yugoslavya Federasyonu Halk Cumhuriyeti’ni adını taşıyan 6 federe cumhuriyetten (Slovenya, Hırvatistan, Bosna Hersek, Sırbistan, Karadağ ve Makedonya) oluşmaktaydı ve her federe cumhuriyetin kendi anayasası, meclisi ve hükümeti vardı. Voyvodina ve Kosova otonom bölgeleri de ayrıca kendi otonom organlarına sahiptiler.⁶ 1946 Anayasasıyla Yugoslavya devletinin yapısı federalizm çerçevesinde belirlenmişti ancak bu

³ S. P. Ramet, *Tri Jugoslavije...*, s. 223 – 224.

⁴ Hakan Demir, *Birinci ve İkinci Yugoslavya’da Hırvat Sorunu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2017, s. 90-93.

⁵ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, Školska Knjiga, Zagreb 2006, s. 72 – 74.

⁶ H. Demir, *Birinci ve İkinci Yugoslavya’da...*, s. 94 – 96.

şekilsel bir federalizmdi çünkü merkezileştirilmiş olan federal yönetim iktidarı elinde tutmaktaydı. Sırp tarihçi Aleksandar R. Miletić'e göre 1946 Anayasası federe yönetim organlarının yetkisini azalmıştı. Yine Sırp tarihçi Branko Petranović bu anayasayla oluşturulan federasyonu sözde federasyon olarak tanımlamaktadır. Çünkü bir güç dengesinin olmaması nedeniyle federal devlet ile federe devletlerin yönetimlerinin birbirine eşit olmayan statüsü bulunmakta ve federal devlet, federe devletlerin üstünde yer almaktadır. Buna karşılık örneğin Amerikan federal sisteminde federal yönetim, federe yönetimlerin kararlarını iptal edemez ya da tersi olamaz. Amerika örneğinde, karşılıklı bir anlaşmazlık olduğunda federal organların resmi bir parçası olmasına rağmen Yüksek Mahkeme (Supreme Court) çoğu zaman karar vermede fiili olarak bağımsızdır. Oysa 1946 Anayasasıyla kurulan Yugoslavya'da böyle bir federal sistem oluşturulmamış ve sadece federal yönetimin kararları belirleyici olmuştur.⁷ Aslında ülkede federal bir hükümet olmasına rağmen, gerçekte iktidar 10 kadar kişiden oluşan komünist parti politbürosunun elindeydi ve bu politbüronun her bir üyesi değişik alanlardan sorumluydu. Mesela bir üye askeri konularla ilgilenirken, bir başka üye ekonomik konulara bakıyordu. Ayrıca politbüro üyelerine bağlı olarak çalışan ayrı bölümler vardı ve bu bölümlerin başında da yöneticiler bulunmaktaydı. Federe cumhuriyetlerde de benzer yapılar oluşturulmuştu. Bu nedenle meclis toplantıları ve parti kongreleri herhangi bir konuda karar vermekten çok; politbüroda daha önceden alınan kararlara sadece şekilsel bir meşruiyet kazandırmaktaydı.⁸

Yugoslavya Komünist Partisi hiyerarşik bir örgütlenme yapısına sahipti ve parti kararları bir gizlilik içerisinde alınıyordu. Hatta parti üyelerinin gerçekte kimler olduğu dahi bilinmiyordu. J. B. Tito'nun kendisi bile komünist parti lideri olup olmadığı şeklindeki sorulara yanıt vermekten kaçınılmaktaydı. Haftada bir kez gerçekleşen parti toplantıları ise genellikle geceleri yapılıyordu. 1948 yılına kadar parti kongrelerinin yapılıp yapılmayacağı kamuoyuna önceden duyurulmadı. Resmi metinlerde bile sosyalizm ve komünizm gibi ifadeler yer verilmemekte ve bunların yerine "halk demokrasisi", "halk iktidarı", "halk meclisleri" gibi ifadeler kullanılmaktaydı. Bunun en önemli nedeni; komünistlerin iktidarı tamamen ellerine geçirmeden önce halkta kendilerine karşı oluşabilecek bir tepkiden çekinmeleriydi.⁹ 1947 yılında komünistlerin kontrolündeki halk cephesinin üye sayısı 7 milyona ulaşmış ve ayrıca diğer toplumsal örgütler bu cepheye dâhil edilmişti. İktidar pratikte dar bir parti kadrosunun elinde bulunduğu halde, aslında halk cephesi insanlara bir şekilde siyasal yaşama katılma olanağı sağlayarak tek parti diktatörlüğünün gizlenmesi işlevini görüyordu. Vatansızlık adı altında diğer siyasi partilere de bu cepheye katılma çağrısı yapılmış ancak bazı parti liderleri bu çağrıyı kabul etmemişti. Yine de bazı gruplar bu çağrıya uyarak halk cephesine katıldılar. Örneğin Hırvat Köylü Partisi'nin "partizancı" kanadı da halk cephesine katılan bu gruplar arasındaydı. Komünist parti bu şekilde muhalefetin tepkisini yumuşatıyordu. Diğer taraftan komünistler diğer siyasi partilerin ileri gelenlerini ya bazı görevlere getirerek ya da korkutarak sindiriyor veya onlara bir takım fiziksel saldırılarda bulunuyorlardı. Muhalefet partilerinin faaliyetlerini pasifize eden komünistler bu sürecin devletin değil halkın isteğiyle gerçekleştiğini söylüyorlardı. Bu dönemde muhalefet partileri komünistlerle mücadele edebilecek güçte değillerdi. Çünkü iki savaş arası dönemde epeyce bir güç kaybına uğramışlardı ve toparlanmaları için uzun bir zaman gerekiyordu. Ayrıca muhalefet partilerinin Yugoslavya Komünist Partisi gibi ülkenin genelinde değil sadece belli bölgelerinde örgütlenmiş olmaları da onların zayıf noktasını oluşturuyordu. Üstelik aralarında yaşadıkları anlaşmazlıklar nedeniyle

⁷ Aleksandar R. Miletić, "Sırp ve Yugoslavya (1918-1991): Sırp Merkezîyetçi Paradigmasının Meşruiyeti." *Yugoslavya Tarihi 1918-1991*, Ed. Hakan Demir, Çev. Muharrem Rahte, Nobel Yayınevi, Ankara 2021, s. 251.

⁸ Dušan Bilandžić, *Hrvatska Moderna Povijest*, Golden Marketing, Zagreb 2008, s. 203-204.

⁹ D. Bilandžić, *Hrvatska...*, s. 204 – 205.

bir araya gelip komünistlere karşı bir ittifak kurmaları da mümkün gözükmemekteydi.¹⁰ Komünist partinin baskısını iyice artırdığı bu dönemde Batılı ülkelerden duruma müdahale etmesi beklendi ama bu yönde yapılan girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. Çünkü komünistlerin iktidarındaki Yugoslavya; savaş sırasında komünistlerin faşizme karşı gösterdiği mücadeleden dolayı Batı kamuoyunda belli bir meşruiyet kazanmıştı. 1947 Eylül’ünde Yugoslavya Komünist Partisi tüm muhalefet partilerine karşı açıkça harekete geçerek çok partili siyasal yaşamı resmen sona erdirdi. İktidarı tamamen ele geçiren komünistler; bundan sonra açıkça komünizmin kurulması için çalışacaklarını söylemeye başladılar. Böylece söylemleri de değişmiş oldu. Örneğin 1946’da Hırvatistan Halk Cephesi kendisini “antifaşist demokratik bir hareket” olarak tanımlarken 1949’da amacının kitleleri sosyalizm adına eğitmek olduğunu açıkça ilan etti.¹¹

Merkeziyetçi federal bir yönetimin oluşturulma süreci muhaliflerin sindirilmesi yoluyla hızlandırılmış ve komünistler iktidarı kendi tekellerine almışlardı. Ancak federal yönetim ile federe yönetimler arasındaki siyasi ilişkilerin nasıl düzenleneceği konusu önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. 1945 Mart’ında federe cumhuriyetlerin kendilerine ait olan askeri birlikleri lağvedildi. Bu durum özellikle Slovenya, Hırvatistan ve Makedonya’da belli bir tepkiyle karşılandı. Çünkü bu federe cumhuriyetler, 1941-1945 yılları arasında neredeyse devlet şeklinde örgütlenerek kendi partizan birliklerine sahip olmuşlardı. Zaten savaş sırasında komünistler cumhuriyetlerin bağımsız bir biçimde hareket etmesine izin vermiş ve Hırvatistan ile Slovenya bağımsız devletler gibi davranmışlardı. 1943 yılında Hırvatistan kendi devlet kurumlarını oluşturmuş ve hatta Hırvat Antifaşist Konseyi İstria ve Dalmaçya bölgelerinin Zagreb’e bağlanması kararını almıştı.¹² Ancak komünist rejim cumhuriyetlerin savaş sırasında sahip olduğu bağımsızlığa son verdi. Güçlenen merkeziyetçilik sonucunda federe cumhuriyet hükümetleri sadece federal yönetimin kararlarını uygulayan idari birimler haline getirildi. Komünistlerin merkeziyetçi yönetimi Yugoslavya Krallığı’nda uygulanan merkeziyetçi yönetimden bile daha sertti. Yugoslavya Komünist Partisi savaş sırasında komünist bir rejim kurma amacını gizli tutmuş ve tüm Yugoslavya uluslarını düşmanla mücadeleye çağırarak onlara kendi gelecekleriyle ilgili birtakım vaatlerde bulunmuştu. Örneğin Sırlara tüm Sırların birleştirileceği bir devlet vaat edilmiş; Hırvatlara, Slovenlere ve diğer uluslara ise kendi cumhuriyetlerine sahip olacakları bir federasyonun oluşturulacağı sözü verilmişti. Öte yandan işçilere içinde burjuvaların olmayacağı fabrikaların kurulacağı, köylülere de kendi topraklarına sahibi olacakları söylenmişti. Hırvat tarihçi Dušan Bilandžić’e göre komünistlerin bu vaatleri özellikle genç köylüler ve entelektüeller üzerinde etkili olmuş ve dolayısıyla köylüler bir masala entelektüeller ise “bilimsel bir gerçeğe” inanmışlardı.¹³

1944-1945 arasında oluşturulan federal devlet yönetiminde Hırvat J. B. Tito ve Sloven Edvard Kardelj önemli bir role sahipti. Sırp Aleksander Ranković ve Karadağlı Milovan Đilas da bu yönetimin içerisindeydiler. J. B. Tito çoğu zaman birbirine karşıt talepleri dengeliyor ve ona göre bir karar vermek durumunda kalıyordu. Bu noktada en büyük yardımcısı Sloven Edvard Kardelj idi. Aslında Kardelj, J. B. Tito’nun zaman zaman aşırı merkeziyetçiliğe kayan eğilimlerini törpülüyor ve hatta devlet içerisinde bu yöndeki eğilimleri tersine çevirmeye çalışıyordu. Örneğin 1945-1946 döneminde J. B. Tito, anayasada federe cumhuriyetlere federasyondan ayrılma hakkının tanınmasına karşı çıktı. Ancak Kardelj ayrılma hakkının cumhuriyetlere tanınması gerektiğini savunarak bu konunun anayasada maddeleşmesini sağladı. Çünkü Kardelj’e göre savaş sırasında faşizme karşı mücadele Yugoslavya uluslarının

¹⁰ Zdenko Radelić, “Opposition in Croatia 1945 – 1950”, *Review of Croatian History*, Vol. 1, No. 1, (Prosinac 2005), s. 231 – 232.

¹¹ Z. Radelić, *Hrvatska...*, s. 56 – 57.

¹² Tomislav Badovinac, “Hrvatska u Drugome Svjetskom Ratu.”, *Titova Doba – Hrvatska Prije, za Vrijeme i Poslije*, Ed. Tomislav Badovinac, Savez Društva “Josip Broz Tito” Hrvatske, Zagreb 2004, s. 67 – 68.

¹³ D. Bilandžić, *Hrvatska...*, s. 259 – 260.

ortak kararıyla verilmişti ve bu nedenle Yugoslav cumhuriyetlerine ayrılma hakkının tanınması gerekiyordu. Bu hakkın tanınmasının ayrılıkçı eğilimleri güçlendireceği yönündeki eleştirilere karşı Edvard Kardelj; Yugoslavya federal devletinin tüm uluslara eşitlik sağlaması durumunda zaten hiçbir cumhuriyetin bu hakkı kullanmayacağını ifade etti. Dolayısıyla bu konuda J. B. Tito'nun dediği değil Edvard Kardelj'in dediği olmuştu.¹⁴

1946 Anayasasında cumhuriyetlere ayrılma hakkı tanınmış olsa da anayasa metninde yer alan ifadeler şekilsel olmaktan öteye geçememiştir. Gerçekte ortada bir federalizm yoktu ve yukarıda da belirtildiği gibi tüm önemli kararlar komünist parti politbürosu tarafından alınmaktaydı. Federal yasaların federe cumhuriyet yasaları üzerinde bir üstünlüğü vardı ve hiçbir ulus kendi cumhuriyetinde gerçek anlamda egemen değildi. Siyasi alanda uygulanan bu katı merkezîyetçiliğe rağmen 1948'den sonra federal düzeyde bir eğitim bakanlığı kurulmadı ve cumhuriyetlere kültürel alanda otonomi verildi. Aslında komünist rejim, Yugoslavya Krallığı dönemindeki uygulamalardan farklı olarak devlet aracılığıyla bir Yugoslav ulusunun oluşturulması yönünde ünitarist bir Yugoslavcılık programına sahip olmadığını göstermiş oldu. Zaten cumhuriyetlerdeki güçlü geleneksel tarihi kurumlar da varlıklarını sürdürmeye devam ettiler. Örneğin Hırvatistan'da bir kültür kurumu olan Matica Hrvatska ile Yugoslavya Bilimler ve Sanatlar Akademisi çalışmalarını sürdürdüler. İlk etapta bu kurumların çalışmaları rejim tarafından görmezden gelindi ve zaten bunların çalışmaları siyasi bakımdan da önemsizdi. Ancak bu kurumlar; daha sonra örneğin 1971'deki milliyetçi dalganın yükseldiği "Hırvat Baharı" sürecinde politik bakımdan önem kazanmaya başlayınca rejim tarafından müdahaleye uğradılar.¹⁵ Komünistler Yugoslavya'da hem federal hem de merkezîyetçi bir yapı kurmuşlardı. Ancak bu merkezîyetçilik herhangi bir ulusa karşı değildi. Yani Yugoslavya Krallığı'nda uygulanan ve Sırp'ların domine ettiği merkezîyetçilikten farklıydı. Yugoslav komünistleri öncelikle ideolojik bakımdan bağlı oldukları Rus sosyalist modelinin Yugoslavya'da uygulanabilmesi için merkezîyetçiliğin gerekli olduğunu düşünmekteydiler.

2. Komünist Rejimin Ekonomik Hayattaki Uygulamaları

Komünizmin gerçekleştirilmesi amacıyla komünistlerin en önemli hedeflerinden birisi de ülkede hızlı bir sanayileşme ve ekonomik büyüme sağlamaktı. Bu bağlamda planlamaya öncelikle önem verildi. Zaten planlamanın uygulanmasıyla birlikte sosyalizm ifadesi de kullanılmaya başlanmıştı. 1945-1947 yılları arasında planlamadan sorumlu politbüro üyesi Hırvat komünist Andrija Hebrang'dı. Federal plan komisyonu ve federal kontrol komisyonu gibi organlar da ekonominin yönetilmesinde önemli bir role sahiptiler. Federal plan komisyonunun hazırladığı öneriler önce komünist hükümet tarafından kabul edilmekte ve ardından mecliste yasalaştırılmaktaydı. İlk 5 yıllık kalkınma planının kabul edilmesinden sonra Sloven komünist Boris Kidrić Yugoslavya'da sosyalizmin kurulacağını resmen ilan etti.¹⁶

Komünistler önce tarım ve sanayide hızlı bir kamulaştırma süreci başlattılar ve ardından hemen hemen her alanda Sovyet modelini izleyerek kamulaştırmayı sürdürdüler. Savaş esnasında fazlasıyla tahrip olmuş olan ekonominin toparlanabilmesi için merkezîyetçi bir siyasi yapının oluşturulması gerekli görülüyordu. Komünist parti tarımdaki kamulaştırma sürecinin ilk aşamasında köylülerle bir çatışma içerisine girmek istemedi. Çünkü köylüler İkinci Dünya Savaşı'nda partizan hareketinin en önemli unsuru olmuşlardı. Bu nedenle önce etnik Alman azınlığın malları müsadere edildi. Yugoslavya'daki etnik Alman azınlık mensuplarının arazi mülkiyetinin istimlak edilmesi; 97.720 arazide 637.939 hektarlık alana tekabül ediyordu. Aslında etnik Almanların Yugoslavya'dan sürülmesi hedeflenmiş ve komünistler bu yönde bir politika izlemişlerdi. 1944'ün sonlarından 1948'in başlarına kadar Yugoslav komünist rejimin

¹⁴ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije – 1918. – 1991. – 2003.*, Naklada Pavičić, Zagreb 2003, s. 295-297.

¹⁵ Z. Radelić, *Hrvatska...*, s. 403 – 405.

¹⁶ H. Matković, *Povijest...*, s. 305 – 306.

kurduğu esir kamplarında büyük bölümü sivillerden, kadınlardan, çocuklardan ve yaşlı kişilerden oluşan 60.000 kişi yaşamını yitirdi. Bu hesaplamalara göre, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ölen asker ve sivil Almanlar da eklendiğinde Yugoslavya'daki etnik Almanların kaybının yaklaşık 90.000 ve hatta 100.000 olduğu söylenebilir. Hırvat tarihçi Vladimir Geiger'e göre Josip Broz Tito liderliğindeki Yugoslavya Komünist Partisi, savaş sırasında ve savaş sonrası dönemde Yugoslavya'daki etnik Almanları tamamen veya kısmen yok etme niyetindeydi. Çok sayıda belge, yasa, kararname, karar, yorum ve benzerleriyle bu niyet teyit edilmiştir.¹⁷ Komünist rejim, etnik Almanların mallarını da müsadere ederek ekonomiye kaynak sağlama amacını da gütmüştür. 23 Ağustos 1945 tarihli tarım kanununa dayanılarak ülkede toplam 1.566.000 hektar toprak kamulaştırılmış ve bunun 797.000 hektarı fakir köylülere dağıtılmıştır. Kalanı ise devlet işletmelerine verilmiştir. Tarımda ayrıca Sovyet kolhozlarına benzer biçimde zadrugalar¹⁸ oluşturuldu ve köylülerin bu zadrugalara katılması amaçlandı. Fakat köylerde uygulanan kamulaştırma politikası bir buğday krizine neden olduğu için 1949 ve 1950 yılında tarımdaki kamulaştırma süreci yavaşlatıldı. Aslında komünist rejimin gösterdiği tüm çabaya rağmen kamulaştırma Yugoslavya köylerinde başarısız olmuştu. Çünkü köylü pasif bir direniş göstererek üretimi düşürmüştü. Hatta bazı yerlerde köylüler komünistlere fiziksel saldırılarda bulundular. Komünist parti köylüler üzerinde tam denetim kuramadığı için bu konuda mevcut duruma geçmeye karar verdi.¹⁹

1945-1949 yılları arasında sert bir biçimde uygulanan kamulaştırma diğer komünist rejimlerde dahi görülmeyen bir düzeydeydi. Bankalar, fabrikalar ve ticaret merkezlerine devlet tarafından el konuldu. Rejim, hızlı kamulaştırma işlemlerinin sosyalizme geçiş için gerekli olduğunu söyleyerek bu süreci meşrulaştırmaya çalıştı. Kamulaştırmayı gerçekleştirebilmek için yüksek derecede merkezileştirilmiş bir devlet aygıtı zaten komünistler tarafından adım adım oluşturulmuştu. 1945 yılının sonuna doğru sanayinin %55'i, madenciliğin %70'i, petrol sanayinin ise %100'ü rejim tarafından kamulaştırılmıştı. 1948 Nisan'ında hizmet sektöründe kamulaştırma süreci başlatıldı. Komünistler ideolojik söylemlerinde özel mülkiyetin kapitalizmin yeniden doğuşunu sağlayarak karşı devrimin şartlarını oluşturduğunu ve bu nedenle kamulaştırmaya hız verdiklerini söylüyorlardı. İkinci Dünya Savaşı, Yugoslavya'da büyük yıkımlar yaratmış ve yaklaşık 3.500.000 insan evsiz kalmıştı. Ülkedeki üretim ancak %30 oranında gerçekleşmekteydi. Yeterli teknik bilgi ve donanımına sahip olmayan bir kadronun bu sorunları çözmesi oldukça zordu. Bu durumun üstesinden gelebilmek için komünist rejim, önce gönüllü çalışma birlikleri oluşturdu. Aslında bu birliklerin adı gönüllü olsa da bunlar zorunlu çalışma birlikleriydi. Rejim tarafından özellikle genç insanlar arasında Yugoslavya partizan savaşı hakkında bir kahramanlık miti yaratıldı ve bu şekilde gençlerin bu çalışma birliklerine katılımı ideolojik açıdan meşrulaştırıldı. Rejimden hoşlanmayanlar da etiketlenme korkusuyla bu çalışma birliklerine katıldılar. Komünist parti ülkeyi bir çalışma kampına dönüştürmüştü. Çalışmalar sırasında genellikle çekiç ve kürek kullanılıyor ve bunların olmadığı durumlarda sadece çıplak elle çalışılıyordu. Sırp tarihçi Ivana Dobrovojević-Tomić'e göre Yugoslavya'da savaş durumundan barış durumuna geçiş komünist partinin tam bir toplumsal dönüşümü sağlamaya yönelmesine ve "yeni sosyalist" insanı yaratmasına olanak sağlamıştı. Partinin ideologlarının inandığı şekilde bir tür ekonomik ve kültürel devrim, toplumun tüm gözeneklerine nüfuz etmeliydi. Bu bağlamda Yugoslavya vatandaşları da yeteneklerine uygun olarak ve çoğu zaman onlar aracılığıyla, "sosyalist dönüşüme" katkıda bulunmak zorundaydı. Josip Broz, ülkenin inşasında yer almayan herkesi düşman ilan etti. Böylece kurtuluş savaşı

¹⁷ Vladimir Geiger, "Yugoslavya'da Alman Azınlık Mensuplarına Yönelik Baskılar (1944-1948)", *Yugoslavya Tarihi 1918-1991*, Ed. Hakan Demir, Çev. Muharrem Rahte, Nobel Yayınları, Ankara, 2021, s. 352-354.

¹⁸ Güney Slavlarda, özellikle Ortaçağ ve Yeniçağlarda gelişen ataerkil ve ortakçı kuruluş.

¹⁹ Alpaslan Işık, *Kurumlar Boyunca Özyönetim ve Yugoslavya Deneyi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1983, s. 116 – 117.

kültünün yerini çalışma kültürü almış oldu. Köyler, dayatılan sembolik fiyatlarla ürünlerini satarak şehir nüfusunu beslemek ve sanayi için iş gücü sağlamak zorundaydı. İşçilerin plan dâhilinde belirlenen normlara ulaşması ve bunları aşması istenirken beş yıllık planın tüm genç nesillerin eğitimini öngörmesinden dolayı öğrencilerin de “görevi” çalışıp sınavlarda başarılı olmak ve böylelikle sosyalizm için savaşmaktı.²⁰ 50.000 mahkûm ve 100.000 Alman savaş esiri de bu çalışma birliklerine dâhil edilmişti. Bu dönemde ayrıca Birleşmiş Milletler tarafından Yugoslavya’ya yiyecek yardımı yapılmış ve bir açlık krizinin ortaya çıkması engellenmişti.²¹

1947 yılında açıklanan ilk 5 yıllık kalkınma planında iğneden lokomotif kadar her şeyin üretilmesi hedeflenmiş ve planın uygulanması sırasında bilgi yetersizliğinin yaşandığı her durumda Sovyet modeli birebir kopya edilmişti. 1945’te 461.000 olan çalışan insan sayısı 1949’da 1.990.000 kişiye yükseldi. Çalışan insan sayısının artmasına rağmen çalışanların eğitim ve bilgi seviyesi oldukça düşüktü. Zaten eski Yugoslavya Krallığı rejiminin bürokratları devlet kadrolarından tasfiye edilmiş ve tasfiye edilenlerin yerlerine yarı-egitimli partizan kadrolar getirilmişti. Örneğin 1945’in başlarında Hırvat Komünist Partisi’nin 16.000 olan üye sayısı 1948’de 85.748’e yükseltilmişti. Parti üyelerinin eğitim seviyesine bakıldığında 61.222 kişinin ortaokul mezunu, 9.692 kişinin ilkökul mezunu, 3.978 kişinin ise herhangi bir okulu bitirmediği görülmektedir. Bunların dışında kalan üyeler ya lise ya da yüksekokul mezunuydu. Üyelerin eğitim seviyesinin düşüklüğünü ortadan kaldırmak isteyen parti yönetimi bazı girişimlerde bulunarak öncelikle okuma-yazma bilmeyenler için okuma-yazma kursları başlattı. Ancak 1952’de üye sayısı 145.605’e yükselen Hırvatistan Komünist Partisinde 4500 üye hala okuma-yazma bilmiyordu. Devlet kurumlarında çalışan memurların eğitim seviyesinde de bir düşüklük vardı. Örneğin Hırvatistan’daki memurların %36’sı ortaokul mezunuydu. Ortaokulu tam olarak bitirmemiş olanlarla birlikte bu oran %48’e kadar çıkıyordu. Lise mezunlarının oranı %29,5; üniversite mezunlarının oranı ise %13,5’ti. Kalkınma planının tamamı ama özellikle ağır sanayiyle ilgili olan kısmı fazlasıyla iddialıydı. Böyle bir planın gerçekleştirilebilmesi için Yugoslavya’da zaten yeterli sermaye ve deneyimli kadrolar bulunmuyordu. Bütün bunlara rağmen komünistler açısından en önemli nokta parti iktidarını sağlamlaştırmaktı ve bu nedenle parti üyelerinin ideolojik endoktrinasyonuna büyük bir hız verilmişti.²² Hırvat tarihçi Zdenko Radelić’e göre Yugoslavya Komünist Partisi 1945’ten sonra iktidarı ele geçirerek üreticiler ve tüketiciler arasında bir aracı olan piyasayı ortadan kaldırmaya çalışmıştı. Ekonomideki uygulamalar sonucunda ekonomi devletin kontrolüne geçti ve hızla büyüyen bürokrasi yönetimi eline aldı. Ekonomik konsept; ülkeyi yeniden inşa etmeyi, kendi gücünün ekonomik temelini oluşturmayı, sosyalizmin temeli olarak işçi sınıfını yaratmayı ve kitlesel istihdama yol açacak, diğer sanayilerin kalkınması için bir temel oluşturacak ve diğer ülkelere özellikle de kapitalist olanlara ekonomik bağımlılığı azaltacak ağır sanayiye öncelik vermeyi amaçladı. Ancak tüketicinin tercihleri büyük ölçüde önemsizleştirildi ve nereye yatırım yapılacağına devlet karar verdi. Yatırım kararları çoğu zaman ekonominin mantık kurallarına uymuyordu. Merkezi planlama insiyatif ve yenilik eksikliğine neden oldu ve bu da ekonomiyi verimli olmaktan çıkararak durağanlaştırdı.²³ Zaten kadro ve bilgi yetersizliği de ekonomik hedeflerin tutturulmasını olanaksız kıldı ve tüm yük halkın sırtına bindirildi. Bu olumsuzluklara karşın ekonomide gelişmeler de yaşandı. Sanayi üretimi 1939 yılına göre 1947’de %121, 1948’de ise %150 artmıştı. Ancak bu artışın en önemli nedenlerinden birisi de Yugoslavya’nın aldığı dış kredilerle sanayi yatırımlarını gerçekleştirmesiydi.²⁴

²⁰ Ivana Dobrivojević-Tomić, “Sosyalizmde Büyüme: Yugoslavya’da Gençlerin Hayatı (1945-1965)”, *Yugoslavya Tarihi 1918-1991*, Ed. Hakan Demir, Çev. Muharrem Rahte, Nobel Yayınları, Ankara, 2021, s. 287.

²¹ D. Bilandžić, *Hrvatska...*, s. 223 – 225.

²² Z. Radelić, *Hrvatska...*, s. 229 – 231.

²³ Z. Radelić, “*Yugoslavya’da...*”, s. 45.

²⁴ D. Bilandžić, *Hrvatska...*, s. 226.

3. Komünist Rejimin Toplumsal Hayattaki Uygulamaları

Komünistler siyasi iktidarı ele geçirdikten sonra din ve gelenek karşıtı bir tutum izleyerek ulusal farklılıkların kamusal alanın dışında tutulması yönünde hızlı adımlar attılar. Diktatörce yürütülen yönetim, Yugoslavya Komünist Partisi ve “halk ve parti” lideri Josip Broz Tito’ya karşı bir puta tapıcılık yarattı ve aynı dönemde dini de kamusal yaşamdan çıkardı. Komünistler, dine ve özellikle onun ulusla olan bağlantısına karşı çıktılar ayrıca ideolojik tekelleri nedeniyle dini ve ulusal gelenekleri, devletin istikrarı adına da ulusal ve dini farklılıkları sistematik olarak bastırarak güçlü ulusal duygularını ve geleneklerini ifade etme arzusunda olan vatandaşlarını sürekli hayal kırıklığına uğrattılar.²⁵ Bu bağlamda da ilk olarak ulusal mitlerin kullanılması konusunda yasaklar getirdiler. Örneğin Hırvatistan’da 1848 devrimleri döneminde Viyana Sarayı ile iş birliği yaparak Macaristan ayaklanmasını bastıran Ban Josip Jelačić yerine 1573 tarihli köylü ayaklanmasının lideri Matija Gupec ön plana çıkarıldı. Gupec ezilen köylülerin temsilcisi olarak yüceltilirken Jelačić Viyana Sarayı’yla birlikte “Macar devrimini” bastırıldığı için “işçi sınıfının düşmanı” olarak ilan edildi ve heykeli 1947 yılında Zagreb meydanından kaldırıldı. Diğer taraftan din eğitiminin yasaklanması, kiliselerin yıkılması ve din adamlarının tutuklanması ve/veya öldürülmesi yoluyla toplumu ateistleştirme programı da uygulamaya sokulmuştu. 1946-1947 eğitim yılı ders kitaplarında Hz. İsa’nın “mitsel bir kişilik” olduğu yazıldı. Katolik din adamlarının “sınıf düşmanlarıyla” iş birliği yaptığı belirtildi ve Noel’de çocuklara hediyelerin Noel Baba tarafından değil J. B. Tito ve komünist kurumlar tarafından verildiği söylendi. 1947’de 5 yıllık kalkınma planı gerekçe gösterilerek Noel tatili 1 güne indirildi ve Noel’in ikinci gününde kimlerin işe gelmediği tespit edildi.²⁶

1945 Temmuz’unda komünist parti merkez komitesinin denetiminde “*Ajıtasyon ve Propaganda*” (Agitprop) bölümü kuruldu. Bu bölümün amacı edebiyat, sanat, eğitim ve gazetecilik gibi alanları kontrol altında tutmaktı. Agitprop’un federe cumhuriyetler düzeyinde de birimleri vardı. Partiye bağlı edebiyatçılar Rus modelini örnek alarak 1946 yılında tarihte ilk kez “*Yugoslav Edebiyatçıları Kongresi’ni*” topladılar. Bu kongrede yeni bir dönemin yaratıldığı ve tüm çalışmaların partizan hareketini model alarak yapılması gerektiği vurgulandı. Sinema endüstrisi de desteklenerek J. B. Tito ve partizan hareketi etrafında bir kült oluşturuldu ve savaş sırasındaki “kardeşlik ve birlik” sloganı kullanılmaya başlandı.²⁷

Komünistler bir yandan ekonomi, bilim, kültür ve eğitim gibi alanları kontrol ederken diğer yandan gençlik, kadın ve spor konularında faaliyet gösteren topluluklar üzerinde de sıkı bir denetim oluşturdular. Ayrıca 1 milyon askerden oluşan Yugoslav ordusu içerisinde 100.000 komünist parti üyesi ve 106.000 kadar Yugoslavya Komünist Gençlik Birliği (Savez Komunističke Omladine Jugoslavije – SKOJ) üyesi aktif bir biçimde faaliyetlerde bulunuyordu. Gizli polis şefi Sırp komünist Aleksander Ranković’in Sovyet gizli polis örgütünü örnek alarak oluşturduğu polis teşkilatı da komünistlerin denetimindeydi. Komünist rejim her alanda hızlı bir merkezileştirme süreci uygularken muhalifleri de sert bir biçimde cezalandırılma yoluna gitti. Genellikle muhalif isimler doğru dürüst bir yargılama yapılmadan ortadan kaldırıldı. Örneğin Hırvatistan’da yüksek mahkeme 7 Haziran 1947’de aldığı bir kararla Slavko Kvaternik, Mehmed Alajbegović, Ivan Perčević, Vladimir Košak ve Osman Kulenović’i ölüme mahkûm etti. 1947 yılında halka ve devlete karşı suç işledikleri gerekçesiyle Hırvatistan’da 10.211 kişi suçlu bulundu. Yurtdışına siyasi göçler bu dönemde hızlandı. Komünist rejim özellikle Katolik Kilisesine karşı büyük bir hoşgörüsüzlük göstermekteydi. Katolik Kilisesinin malları müsadere edilmiş ve Katolik İlahiyat Fakültesi Zagreb Üniversitesi bünyesinden çıkarılmıştı. Tüm kilise okulları da rejimin denetimine sokuldu. 18 Eylül 1946’da tutuklanan Zagreb Başpiskoposu Alojzije Stepinac İkinci Dünya Savaşı sırasında Ustaşa rejimiyle iş birliği

²⁵ Z. Radelić, “Yugoslavya’da...”, s. 46.

²⁶ Z. Radelić, *Hrvatska...*, s. 164 – 166.

²⁷ D. Bilandžić, *Hrvatska...*, s. 228 – 229.

yaptığı gerekçesiyle mahkemeye çıkarıldı ve 16 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Daha sonra 1951’de serbest bırakıldı ve doğduğu yer olan Krašić’te ev hapsine gönderildi. 10 Şubat 1960 tarihinde ölen Stepinac Zagreb Katedraline gömüldü. Yeni iktidar, Katolik Kilisesinin kendi kontrolü dışındaki tek kurum olmasından rahatsızdı. Bu nedenle kilisenin çok partili bir sistemin olmadığı bu dönemde muhaliflerin kalesi haline gelmesi komünist iktidarın kabul edemeyeceği bir durumdu. Zaten Alojzije Stepinac ve kilise çevreleri de Josip Broz Tito’nun Yugoslavya’daki Katolik Kilisesi’ni Vatikan’dan ayırmak ve Sırp Ortodoks Kilisesi örneğinde olduğu gibi onu devletin kontrolü altına alarak bağımsız bir Katolik Kilisesi kurmak istediğini ve gerginliğin de bundan kaynaklandığını düşünüyorlardı.²⁸ Komünist rejim kurulduktan sonra Sırp Ortodoks Kilisesi’nin de 70.000 hektarlık arazisi ve ormanına el konuldu ve 1180 kilise binası kamulaştırıldı. 1952’de İlahiyat Fakültesi Belgrad Üniversitesi bünyesinden çıkarıldı ve komünist iktidar doğrudan doğruya kilise hiyerarşisinin toplum üzerindeki ekonomik, siyasi ve kültürel gücünü zayıflatmış oldu.²⁹

Bu noktada Alojzije Stepinac’ın yargılanması üzerinde biraz durmak gerekir. Komünistler başlangıçta Stepinac ile uzlaşmak ve onu kendi taraflarına çekmek istiyorlardı. Hatta J. B. Tito, Stepinac’ın Vatikan ile ilişkilerini kopararak tamamıyla devlete bağlı bir Hırvat Katolik Kilisesinin kurulmasına rıza göstereceğini düşünüyordu. Oysa Stepinac J. B. Tito’nun Vatikan ile ilişkilerini koparması önerisine karşı çıktığı gibi komünistlerin uyguladığı tarım reformuna muhalefet etti ve kilisenin el konulan topraklarının geri verilerek kilise faaliyetlerinin serbest bırakılmasını istedi. 23 Ağustos 1945 tarihli tarım reformuyla kiliseye ait malların %85’i müsadere edilmişti. Stepinac’ın bu tutumu üzerine komünistler onun yargılanması gerektiğine karar verdiler. Aslında İkinci Dünya Savaşı sırasında propaganda amaçlı olarak Alojzije Stepinac’ın Ustaşa karşıtı söylemlerine ağırlık vermişlerdi. Ancak Stepinac’ın komünist rejimle iş birliği yapmayı reddetmesinden sonra onu savaş sırasında Ustaşalarla iş birliği yapmakla suçladılar ve Stepinac’ı yargılayarak Katolik Kilisesi’ni disipline etmeyi amaçladılar. Diğer taraftan Katolik Kilisesi’ni tamamen kapatamadıkları için kilisenin rejim muhalifleri açısından bir çekim merkezi olmasını da engelleyemediler.³⁰ Kilise kısa zamanda baskıya uğrayanların ve rejim tarafından dışlananların etrafında toplandığı önemli bir merkez haline geldi. Aslında kilise üzerinde uygulanan baskılar onun toplum nezdindeki itibarını güçlendirmişti. Bu bakımdan Hırvat kilisesinin konumu Polonya kilisesinin konumuna benzetilebilir. Çünkü her iki ülkede de komünistlerin baskısı altında olan kilise hem muhaliflerin temsilci durumuna gelmiş hem de komünist rejimin uygulamaları karşısında ulusal kimliğin koruyucusu olarak kabul edilmiştir.³¹ Alojzije Stepinac dışında komünist rejim Çetnik lideri Draza Mihailović’i de yargıladı ve idam etti. 10 Haziran 1946’da Çetnik lideri Draza Mihailović’in yargılanmasına başlamıştı. Mihailović, Alman ve İtalyan işgal birlikleriyle iş birliği yaptığı gerekçesiyle 15 Temmuz 1946’da suçlu bulunarak idam cezasına çarptırıldı ve iki gün sonra da idam edildi.³²

Rejim, Hırvat Köylü Partisi taraftarları üzerinde de baskı uygulayarak Karlo Žunjević, Andrija Pap, Tomo Baburić, Franjo Gaži ve Božidar Magovac gibi parti yöneticilerini tutukladı. Önceden kurgulanmış siyasi yargılamalar yapıldı ve birçok parti destekçisi çalışma kamplarına gönderildi. Ivan Šubašić ve Juraj Šuteja gibi Hırvat Köylü Partisi’nin önde gelen isimleri ise Batılı ülkelerin tepkisinden çekinildiği için yargılanmadı ama sıkı bir polis gözetimi altında

²⁸ Miroslav Akmadža, “The Position of the Catholic Church in Croatia 1945 – 1970”, *Review of Croatian History*, Vol. 2, N. 1, (Siječanj 2007), s. 94 – 96.

²⁹ Srđan Barišić, “Sırp Ortodoks Kilisesi ve Yugoslavya”, *Yugoslavya Tarihi 1918-1991*, Ed. Hakan Demir, Çev. Muharrem Rahte, Nobel Yayınevi, Ankara 2021, s. 382-383.

³⁰ M. Akmadža, “The Position...”, s. 96 – 98.

³¹ Tihomir Cipek ve Katarina Spehñjak (2007), “Disidenti, Opozicija i Otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945. – 1990.”, *Časopis za Suvremenu Povijest*, Vol. 39, No. 2, (Listopad 2007), s. 257.

³² S. P. Ramet, *Tri Jugoslavije...*, s. 221.

tutularak siyasi faaliyetlerde bulunmaları yasaklandı. Komünistler, İkinci Dünya Savaşı döneminde Hırvat Köylü Partisi'nin taraftarlarını partizan hareketine çekebilmek için "Hırvatistan Cumhuriyetçi Köylü Partisi" adı altında bir siyasi parti kurmuşlardı. Ancak bu parti, bir süre sonra komünistler tarafından ortadan kaldırıldı. Eski Hırvat Köylü Partisinin taraftarları da kendilerini siyasal yaşamdan izole ederek pasif kalmayı tercih ettiler.³³ Ustaşa hareketi liderleri öldürüldü. Bazıları ise yurtdışına kaçtı. Komünist rejimin kuruluşundan sonra ülkede kalan muhalifler ya yargısız infazlarla yok edildi ya da göstermelik mahkemelerle hapisanelere gönderildi. Rejim, tüm Yugoslav federe cumhuriyetlerindeki muhalifler üzerinde de aynı baskı yöntemlerini kullandı.³⁴

SONUÇ

1945 yılında gelen Yugoslavya komünistleri iktidarı adım adım ellerine geçirerek bir diktatörlük rejimi kurdular. İktidarları aracılığıyla da politik, ekonomik ve toplumsal hayatı kendi istedikleri şekilde yeniden biçimlendirmeye çalıştılar. Uyguladıkları yöntemler demokratik olmadığı gibi baskıyla muhalifleri sindirdiler ve onları ya hapse yolladılar ya da idam ettirdiler. Yugoslavya Komünist Partisi'nin iktidarı elinde tutmasıyla Yugoslavya'nın sosyalleştirilmesi amaçlandı ve bu amaç uğruna yapılan tüm uygulamalar meşrulaştırıldı. Ancak komünist rejim bu uygulamalarına rağmen Yugoslavya'da tam anlamıyla bir meşruiyet kazanamadı. Kurduğu merkezîyetçi rejim özellikle Hırvatistan ve Slovenya gibi merkezîyetçilik karşıtı cumhuriyetlerin tepkisini çekti. Bu da bir siyasi bir meşruiyet krizine yol açtı. Din ve dini kurumlar üzerindeki baskıya ve Hırvat Başpiskopos Alojzije Stepinac'ın yargılanmasına rağmen Stepinac Hırvat toplumunda Hırvat muhalefetinin sembolü oldu. Kilise ve diğer dini kurumlar üzerindeki baskılar toplumun bu kurumlara yönelmesini engelleyemedi ve bu kurumlar muhaliflerin toplandığı yerler haline geldiler. Yugoslavya komünist rejimi sosyalist bir toplum oluşturmak için bir diktatörlük rejimi kurdu ancak yine de elde etmeyi istediği meşruiyeti sağlayamadı.

KAYNAKÇA

Akmađža, Miroslav, "The Position of the Catholic Church in Croatia 1945 – 1970", *Review of Croatian History*, Vol. 2 N. 1, Siječanj 2007, ss. 89 – 115.

Badovinac, Tomislav, "Hrvatska u Drugome Svjetskom Ratu.", *Titova Doba – Hrvatska Prije, za Vrijeme i Poslije*, Ed. Tomislav Badovinac, Savez Društva "Josip Broz Tito" Hrvatske, Zagreb 2004, ss. 53-71.

Barišić, Srđan, "Sırp Ortodoks Kilisesi ve Yugoslavya", *Yugoslavya Tarihi 1918-1991*, Ed. Hakan Demir, Çev. Muharrem Rahte, Nobel Yayınevi, Ankara 2021, ss. 379-401.

Bilandžić, Dušan, *Hrvatska Moderna Povijest*, Golden Marketing, Zagreb 2008.

Čipek, Tihomir ve Spehñjak, Katarina. "Disidenti, Opozicija i Otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945. – 1990.", *Časopis za Suvremenu Povijest*, Vol. 39, No. 2, Listopad 2007, ss. 255 – 297.

Demir, Hakan, *Birinci ve İkinci Yugoslavya'da Hırvat Sorunu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2017.

³³ Z. Radelić, "Opposition ...", s. 231 – 232.

³⁴ Marcus Tanner, *Croatia A Nation Forged in War*, Yale University Press, New Haven and London 2010, s. 174-175.

Dobrivojević-Tomić, Ivana, “Sosyalizmde Büyüme: Yugoslavya’da Gençlerin Hayatı.” *Yugoslavya Tarihi 1918-1991*, Ed. Hakan Demir, Çev. Muharrem Rahte, Nobel Yayınevi, Ankara 2021, ss. 287-304.

Geiger, Vladimir, “Yugoslavya’da Alman Azınlık Mensuplarına Yönelik Baskılar (1944-1948).” *Yugoslavya Tarihi 1918-1991*, Ed. Hakan Demir, Çev. Muharrem Rahte, Nobel Yayınevi, Ankara 2021, ss. 341-356.

Işıklı, Alpaslan, *Kurumlar Boyunca Özyönetim ve Yugoslavya Deneyi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1983.

Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije – 1918. – 1991. – 2003.*, Naklada Pavičić, Zagreb 2003.

Miletić, R. Aleksandar. “Sırlar ve Yugoslavya (1918-1991): Sırp Merkezîyetçi Paradigmasının Meşruiyeti.” *Yugoslavya Tarihi 1918-1991*, Ed. Hakan Demir, Çev. Muharrem Rahte, Nobel Yayınevi, Ankara 2021, ss. 239-270.

Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, Školska Knjiga, Zagreb 2006.

Radelić, Zdenko, “Opposition in Croatia 1945 – 1950”, *Review of Croatian History*, Vol. 1, No. 1, 2005, ss. 227 – 252.

Radelić, Zdenko, “Yugoslavya’da Hırvatistan (1945-1991).” *Yugoslavya Tarihi 1918-1991*, Ed. Hakan Demir, Çev. Muharrem Rahte, Nobel Yayınevi, Ankara 2021, ss. 43-59.

Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije Izgradnja Države i Izazov Legitimacije 1918 – 2005.*, Çev. Vesna Racković ve Mirjana Valent, Golden Marketing – Tehnička Knjiga, Zagreb 2009.

Steindorff, Ludwig, *Povijest Hrvatske od Srednjeg Vijeka do Danas.*, Çev. Renata Steindorff-Andrun ve Srećko Lipovčan, Naklada Jesenki i Turk, Zagreb 2006.

Tanner, Marcus, *Croatia A Nation Forged in War*, Yale University Press, New Haven and London 2010.

MARSHALL PLANI ÇERÇEVESİNDE AMERİKALI MR. RUSSELL DORR'UN TÜRKİYE İZLENİMLERİNE DAİR RAPORUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ*

THE AMERICAN MR. WITHIN THE FRAMEWORK OF THE MARSHALL PLAN. EVALUATION OF RUSSELL DORR'S REPORT ON IMPRESSIONS ON TÜRKİYE

Olca Y ÇINKIR ÖZBİTİRĞİÇ**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 30/10/2023 Düzeltme/Revised: 12/12/2023 Kabul/Accepted: 13/12/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Çinkır Özbıtırğıç, O. (2023). Marshall Planı Çerçevesinde Amerikalı Mr. Russell Dorr'un Türkiye İzlenimlerine Dair Raporunun Değerlendirilmesi. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 164-173.
<https://doi.org/10.52735/bellek.1383116>

ÖZ

İkinci Dünya Savaşından sonra Avrupa ekonomisi tamamen çökmüştür. Savaş esnasında üretim silah sanayiine kaymış olduğu için tarımsal üretim durma noktasına gelmiş ve bu durumda açlık baş göstermiştir. Savaştan güçlenerek çıkan Sovyetler Birliği bu durumdan istifade edip Doğu Avrupa ülkelerinde komünizmi yaymak için faaliyetlerde bulunmuştur. O dönemde Sovyetlere güç dengesi olarak eşit sayılabilecek tek devlet ABD olarak görünüyordu. ABD, komünizmin Ortadoğu ve Doğu Avrupa'da yayılmasını istemiyordu. Bu doğrultuda 16 Avrupa ülkesi ve Almanya'yı temsil eden müttefikler, Sovyet Rusya'nın katılmadığı Paris Konferansı'nda bir araya gelerek yapılacak yardımın nasıl ve nerelerde kullanılacağı hususunda Avrupa Kalkınma Programı'nı hazırlamışlardır. Bazı düzenlemeler yapıldıktan sonra ABD kongresinden geçen Marshall planıyla birlikte ABD Avrupa'da üstünlüğü eline almıştır. Yaptığı yardımlar ile Avrupa'da ihracat miktarının azalmasını engellemiş, aynı zamanda bu yardımların kullanılacağı alanlara ve yerlere de müdahil olma imkânına kavuşmuştur. Bu sayede yardım yaptığı ülkeleri ekonomik anlamda kendisine bağımlı hale getirmiştir. O dönemde Türkiye savaşın bitiminden sonra siyasi yalnızlıktan kurtulmak ve Sovyet tehdidine karşı ABD ve Batı bloğuna yaklaşmıştır. Truman doktrini ve Marshall ekonomik yardımı hususunda Türkiye çok istekli hareket etmiştir. Hatta o dönem Türkiye'de yönetimlerin başarısını bile bu yardımlar belirler hale gelmiştir. Türkiye ilk zamanlarda savaşa katılmadığı için bu yardımlara dâhil edilmemiş, sonrasında Avrupa'nın tahıl deposu olmayı kabul edip ağır sanayisinden vazgeçmek koşuluyla bu yardımların verileceği ülkeler arasına dâhil edilmiştir. Böylelikle 1948-1952 yılları arasında kapsayan dört yıllık bir yardım süreci başlamıştır. Avrupa yapılan yardımlar neticesinde kısa sürede kalkınmıştır. ABD Türkiye'yi tarıma ve hafif sanayiye yönlendirmiş, alınan krediler ile ithalat ihracatın

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde" yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden" hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma "Etik Kurul İzni" gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Bağımsız Araştırmacı, olcaycinkirozbitirgic@gmail.com, ORCID: 0009-0008-3764-6303

üzerinde seyretmiş, cari açıklar artmış ve ekonomi kötü bir duruma düşmüştür. Bu durumda Türkiye istediği atılımları gerçekleştirememiştir. Çalışmamızın konusunu Marshall yardımları çerçevesinde ABD'den Türkiye'ye gelen Mr. Russell Dorr'un 18 Eylül-5 Ağustos 1950 tarihinde Türkiye'de gerçekleştirdiği tetkik gezisine dair notların yer aldığı rapor oluşturmaktadır. Bu raporda Russell Dorr Türkiye'de İstanbul'dan başlayarak İzmir, Balıkesir, Ankara, Bursa, Manisa, Sinop, Giresun, Ordu, Samsun, Trabzon, Rize Artvin, Elâzığ, Erzurum, Erzincan Sivas, Çorum, Yozgat, Tokat gibi şehirleri gezerek bu şehirlerdeki iktisadi faaliyetleri görme imkânı bulmuştur. Ayrıca ABD'ye hangi iş kollarında ne şekilde fayda sağlanacağı ile ilgili tetkikler yapmıştır. Çalışma, özgün bir araştırma olması hasebiyle daha sonraki yapılacak olan çalışmalara referans olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Marshall Planı, Türkiye, Russell Dorr

EXTENDED SUMMARY

After World War II, the European economy completely collapsed. Since production shifted to the arms industry during the war, agricultural production came to a halt and hunger occurred. The Soviet Union, which emerged stronger from the war, took advantage of this situation and carried out activities to spread communism in Eastern European countries. At that time, the only state that could be considered equal to the Soviets in terms of balance of power was the United States. The USA did not want communism to spread in the Middle East and Eastern Europe. In this direction, 16 European countries and allies representing Germany came together at the Paris Conference, where Soviet Russia did not participate, and prepared the European Development Program on how and where the aid would be used. After some arrangements were made, the USA gained the upper hand in Europe with the Marshall plan, which was passed by the US Congress. With the aid it provided, it prevented the decrease in the amount of exports in Europe and also had the opportunity to intervene in the areas and places where this aid would be used. In this way, it made the countries it aided economically dependent on it. At that time, Turkey approached the USA and the Western bloc to escape from political loneliness after the end of the war and against the Soviet threat. Türkiye acted very willingly regarding the Truman doctrine and Marshall economic aid. In fact, these aids came to determine even the success of the administrations in Turkey at that time. Since Turkey did not participate in the war in the beginning, it was not included in this aid, but later it was included among the countries to which this aid would be given, on the condition that it agreed to be the grain depot of Europe and gave up its heavy industry. Thus, a four-year aid process covering the years 1948-1952 began. Europe developed in a short time as a result of the aid provided.

The USA directed Turkey towards agriculture and light industry, with the loans received, imports exceeded exports, current account deficits increased and the economy fell into a bad situation. In this case, Türkiye could not achieve the breakthroughs it wanted. The subject of our study is Mr. who came to Turkey from the USA within the framework of Marshall aid. It is a report containing notes on Russell Dorr's study tour in Turkey between 18 September and 5 August 1950. In this report, Russell Dorr starts from Istanbul in Turkey and visits cities such as Izmir, Balıkesir, Ankara, Bursa, Manisa, Sinop, Giresun, Ordu, Samsun, Trabzon, Rize Artvin, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Sivas, Çorum, Yozgat, Tokat. had the opportunity to see the economic activities in the cities. He also conducted studies on which business lines would benefit the USA and in what way. The Marshall Plan is basically the measures taken by the USA against the danger of communism and the expansion of the Russian sphere of influence. Based on this justification, the Marshall Plan was designed to turn Europe into a bloc and lay the foundations of structures or a holistic system that could stand on its own and where no outside intervention would be possible. II. The fact that the USA was considering such a system at the time when the World War had just ended can be shown as the confusion it was experiencing within itself. For this reason, we can say that the USA wanted to increase and protect its influence in Europe and the Middle East by using its strong economy. In this regard, the USA wanted to create a barrier against the spread of Russia and communism by strengthening the European states, especially those in the eastern bloc.

Türkiye is one of the countries in the Eastern European bloc. The reasons for including Turkey in the Marshall plan, apart from the reasons explained above, can be summarized as follows.

- a) The desire to restructure agriculture in Turkey and the Marshall plan is seen as an opportunity for this.
- b) Wanting to increase exports of agricultural products.
- c) Wanting to increase coal production and exports
- d) Wanting to build power plants
- e) Wanting to increase the extraction conditions of the minerals mined within the borders of Turkey and wanting to increase exports in this context.
- f) Wanting to develop domestic industrial facilities.

g) Wanting to accelerate the commercial cycle within the country by improving the transportation network.

For these reasons, Turkey's broad development is aimed. It is aimed to increase the economy by 30% with these aids. In this context, a grant of 184.5 million dollars was provided to Turkey for the raw material needs of Europe's agriculture, animal husbandry and industries. This amount should not be considered just as money. The cost of the machinery and spare parts provided is also included in this amount. The cost of the machinery and spare parts provided is also included in this amount. One year after the first grants were made within the scope of the Marshall Plan, auditors were sent to the grant-granting countries to check whether the grants had arrived and to check the current conditions. The auditor appointed for Türkiye was Russell Dorr. Russell Dorr visited various business and agricultural areas of Turkey to check the implementation areas of the Marshall Plan and whether the grants were used correctly.

In this context, he visited the agricultural and industrial areas that were given grants within the scope of the Marshall Plan, visited almost all regions of Turkey and completed his report. Russell Dorr continued his journey from Istanbul to Eastern Anatolia, Central Anatolia, Mediterranean Region and Aegean Region via the Black Sea region. Russell Dorr, who visited various production areas in the Black Sea region, stated that the areas where agricultural products are grown should be rehabilitated. Among these products, he especially focused on hazelnut production. Erzurum was Russell Dorr's first stop in the Eastern Anatolia region. He visited small workshops and factories in this region and reported that the biggest problem of the region was electricity production. He held meetings with the leaders of the region, remained indifferent to the requests to establish a large system for electricity production, and stated that this problem would be solved by increasing the technical personnel to work in the region. From there, Russell Dorr visited Central Anatolia, the Mediterranean Region and the Aegean Region, and kept reports on Turkey's underground and surface resources and the marketing of the extracted products. Russell Dorr has obtained information on many subjects, including the whereabouts and qualities of the resources within the borders of Turkey. He made evaluations on what Turkey can export and import under current conditions. Ultimately, he advised the Turkish administration to take part in the plan and continue its support.

Keywords: Marshall Plan, Turkey, Russell Dorr.

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı akabinde savaşa katılan, katılmayan bütün ülkeler ekonomik ve siyasi anlamda büyük sıkıntılar içine girmişlerdir. Bu durum beraberinde küresel bir güç değişimini de beraberinde getirmiştir. Avrupa büyük bir yıkıma uğramış, üretim neredeyse durma noktasına gelmiştir. Bu savaş neticesinde Almanya ve Avusturya yenilgiye uğramış daha önce birçok coğrafyada söz sahibi olan kıtanın en güçlü devletleri İngiltere ile Fransa eski güçlerini kaybetmiştir. Avrupa'daki bu güç boşluğu ABD ve SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) tarafından doldurulmuş ve bu iki devlet dünya siyasetinde daha fazla söz sahibi olmaya başlamışlardır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte savaşlar fiziki olmaktan ziyade strateji üzerine kurgulanmaya başlanmıştır. SSCB bu dönemde Avrupa'da kendi ideolojisine yardımcı olan yönetimleri destekleyerek güçlenirken İngiltere ve Fransa gibi Avrupa'nın büyük devletleri ise bu duruma engel olamamışlardır. Bu şartlarda SSCB'ye karşı tek güç olarak ABD ön plana çıkmıştır. Avrupalı devletler ABD'nin kendilerine yardım etmesi hususunda ikna faaliyetlerinde bulunmuşlardır. O dönem kendi kıtasına yönelme eğiliminde olan ABD ise bu talebi kabul ederek komünizme karşı mücadele etmek için SSCB'nin Avrupa'ya askeri müdahalelerine güçlü ekonomisiyle karşılık vermiştir. Bu doğrultuda ABD, Truman doktrinini ilan edip ekonomik ve siyasi açıdan güçsüz bulunan ve savaştan yıpranmış olarak çıkan Avrupa ülkelerine yardım yapmayı kararlaştırmıştır. Bunu 1948-1952 yılları arasında Marshall Planı yardımları izlemiştir. ABD'nin siyasi bir silah gibi planladığı Marshall Planı kapsamında Avrupa ülkelerine ABD tarafından 13 milyar dolar yardımda bulunulmuştur.¹

¹ R. Suvla, (1951). Türkiye ve Marshall Planı (1). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 10(1-4) s. 145; Ç. Erhan, (1996). Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51(1), 275-276.; M. Zengin, (2023). Marshall Planı Yardımlarının Türkiye'deki Balıkçılık Sektörünün Yapısal ve İktisadi Gelişimi Üzerine Etkileri. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9(17), s. 114.

Truman doktrini, Avrupa ve Ortadoğu sınırları içinde olan ülkeleri SSCB yayılması tehdidine karşı ABD koruması altına almak olarak da yorumlanmıştır. Nitekim Türkiye, dönem itibariyle birçok kez Sovyet tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Ruslar, II. Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'den Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni tekrar görüşmek ve İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından imtiyaz almak için talepte bulunmuştur. Bunun dışında Kars ve Ardahan'ı da doğrudan SSCB'ye bırakmasını istemişlerdir. Bu istekler doğrudan tehdit mahiyetinde olduğu için Türkiye Cumhuriyeti Devleti kendisini koruma altına alabilmek için Truman doktrinini bir fırsat olarak görmüştür. Nitekim Rus yayılması ve tehdidine karşı ABD'nin yanında yer alan Türkiye, Truman doktrini çerçevesinde oluşturulan Marshall planına dâhil edilmiştir. Türkiye'nin bu tutumu ilerleyen süreçte Avrupa'nın önünde Rus yayılmasına karşı doğal bir duvarın oluşmasıyla sonuçlanacaktır.²

Marshall planına Türkiye'nin dâhil edilmesinin gerekçeleri yukarıda anlatılan sebepler dışında aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

a) Türkiye'de tarımın yeniden yapılandırılmak istenmesi ve Marshall planının da bunun için bir fırsat olarak görülmesi.

b) Tarım ürünleri ihracatlarının arttırılmak istenmesi.

c) Kömür üretim ve ihracatının arttırılmak istenmesi

d) Elektrik santralleri inşa edilmek istenmesi

e) Türkiye sınırları dâhilinde çıkarılan madenlerin çıkarım şartlarının arttırılmak istenmesi ve bu bağlamda ihracatın arttırılmak istenmesi.

f) Yerli sanayi tesislerinin geliştirilmek istenmesi.

g) Ulaşım ağının geliştirilerek ülke içinde ticari döngünün hızlandırılmak istenmesi.

Bu gerekçelerle Türkiye'nin geniş anlamda kalkınması amaçlanmıştır. Bu yardımlarla ekonominin %30 oranında arttırılması hedeflenmiştir.³

1. Truman Doktrininin Ortaya Çıkışı ve Marshall Planı'nın Gereçesi

II. Dünya Savaşı öncesinde dünya iki kutuplu bir yapıya bürünmüş, bu kutuplaşmadan SSCB ve ABD yükselerek çıkmıştır. II. Dünya Savaşı öncesinde her ne kadar birçok kutup oluşsa da yaşanan çatışmalar gerek Ortadoğu'yu gerekse Avrupa'yı ekonomik anlamda darboğaza sokmuştur. II. Dünya savaşı ile patlama noktasını yaşayan kutuplaşmalar ve çatışma iklimi dünya üzerindeki birçok devleti enkaza çevirirken birçoğunu da mevcut kaynaklar anlamında gerilemeye itmiştir. Avrupa ve Ortadoğu'da ekonominin çökme noktasına gelmesi dünya üzerinde ekonomik krizi de beraberinde getirmiştir.⁴

Siyasi anlamda komünist SSCB'nin yayılcı politikası birçok Ortadoğu ve Avrupa ülkesini tehdit etmeye devam edince liberal ABD bu durumu kendisine tehdit olarak algılamıştır. ABD, iktisadi ve siyasi anlamda pazarını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu doğrultuda çözüm önerileri üretmeye kararlı olan ABD, hâlihazırda kendisinin de ekonomik krize gireceği endişesi ile Avrupa'da savaş sonrasında oluşan kaostan yararlanmak isteyen SSCB'ye karşı Avrupa'nın maddi ve manevi olarak desteklenmesi gerektiğini iddia etmiştir. ABD'ye göre Avrupa devletleri kendi ayakları üzerinde durabilirse bağımsızlıklarını da koruyabilirlerdi. Yani siyasi bağımsızlığın altında ekonomik bağımsızlık yatmaktaydı. Fakat bu düşünce Avrupa içinde birkaç devlet ile sınırlı kalmamalı bütün Avrupa'yı içine alacak bir

² B. Ertem, (2009). Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı. *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), s. 378-379.

³ R. Suvla, a.g.m, s. 162.

⁴ Ç. Erhan, a.g.m, s. 277.

birlik oluşturulmalıydı. Bu sayede komünist Rusya'nın yayılmacılığı önlenebilirdi.⁵ Burada ABD'nin kendi ekonomisini ve siyasi yayılmasını tehlike altında gördüğü anlaşılmaktadır. Bu gerekçelerle ABD yöneticileri başta komünist bloğun yayılmasını önlemek, kendi ekonomilerini güvence altına almak ve liberal bir blok oluşturmak için Avrupa'nın mevcut durumunu da göz önünde bulundurarak çözüm projeleri üretmeye koyulmuştur. Bu doğrultuda Avrupa'nın tamiri için iki taraflı krediler, IMF yoluyla belirlenecek sürdürülebilir ekonomi modelleri, BM ve Dünya Bankası yoluyla uygulanacak yeniden imar projeleri üretilmeye başlanmıştır. Tabi bu projelerin gerçekleştirilebilmesi için mevcut Avrupa ülkelerinin ikna edilmeleri gerekmekte ve ayrıca ABD kamuoyunun da bu projelere destek vermesi gerekmektedir. Nitekim bu doğrultuda oluşturulması planlanan projelerin ABD'nin yararına olduğu düşüncesinden hareketle yapılan propagandalar ABD kamuoyunu ikna etmeye yetmiştir. Geriye sadece Avrupalı devletleri ikna etmek kalmıştır. Tabi burada Avrupa bütün olarak düşünüldüğü için SSCB de dâhil, bütün Avrupa ülkeleri ile görüşülmesi gerekmiştir.⁶

ABD yöneticileri başlangıçta Avrupa'yı bütüncül düşündükleri için SSCB ile de görüşmeler yapmışlardır. Fakat bu görüşmeler olumlu sonuçlanmayınca SSCB etkisinin olmadığı ya da en az olduğu ülkeler ile ilişkiler kurulması hedeflenmiştir. Ayrıca Ruslar ile yapılan Moskova görüşmelerinden olumlu sonuç alınmadığı için bu bir propaganda aracı olarak kullanılmış, SSCB yayılmacılığının önüne geçilmesi gerektiği ve Avrupalı devletlerin SSCB tehdidinden bir bütün oldukları takdirde korunabilecekleri vurgusu yapılmıştır. ABD yöneticileri uygulamaya koydukları ve Marshal planı adını verdikleri bu projenin yürürlüğe girmesi için Batı Avrupa'nın yeniden inşasını gerekçe göstererek Fransa'ya güvenlik garantisi vererek Ren bölgesindeki kömür havzalarının yeniden canlanmasını istemiş bu girişime Fransa, Almanya ve İngiltere'yi ortak etmiştir. Bu aşamadan sonra II. Dünya Savaşı'nın tahribatını belirlemek için bütün Avrupa'da durumun tespiti hazırlanmıştır. Bu tespitler her ülke için farklı rollerin belirlenmesi ile sonuçlanmıştır. ABD yöneticileri hazırlanan raporlar doğrultusunda 13 ülkeye aşağıdaki tabloda belirtilen yardımları yapmıştır.⁷

Tablo 1. Marshall Planı Yoluyla Verilen Yardımlar (Milyon Dolar)⁸

Ülke	Toplam	%	Hibe	%
Toplam	12.992,5	100,0	9.290,2	100,0
İngiltere	3.165,8	24,4	1.956,9	21,0
Fransa	2.629,8	20,2	2.212,1	23,8
İtalya	1.434,6	11,0	1.174,4	12,6
B. Almanya	1.317,3	10,1	1.078,7	11,6
Hollanda	1.078,7	8,3	796,4	8,6
Avusturya	653,8	5,0	556,1	6,0
Yunanistan	628,0	4,8	34,4	5,5

⁵ Demir, N., & Tekir, O. (2018). Marshall Planı, Yeni İpek Yolu Projesi ve Çin-Abd Rekabeti. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), s. 39.

⁶ Uzunkaya, S. Ş. (2019). İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye Ekonomisi ve Marshall Planının Ekonomiye Etkileri. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(3), s. 180.

⁷ Kılınçkaya, M. D. (2013). Marshall Planı ve Milli üretkenlikte Merkezi'nin kuruluşu. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 18(18), s. 134-135.

⁸ Ç. Erhan, a.g.m, s. 287.

Belçika	546,6	4,2	217,3	0,3
Danimarka	266,4	2,1	196,0	2,3
Norveç	241,9	1,9	62,4	2,1
Türkiye	184,5	1,4	18,0	0,7
İrlanda	146,2	1,1	-	0,2
İsveç	107,1	0,8	5,5	-
Portekiz	50,5	0,4	15,9	0,1
İspanya	26,8	0,2	-	0,2

(Erhan, 1996: s. 287).

ABD kendi pazarını oluşturabilmek için mevcut ihtiyaçları belirlemiş her ülkeye farklı bir rol biçmiştir. İşte bu rollerden biri de Türkiye için biçilmiş, Avrupa'da ağır sanayi dallarında iyileştirmeler düşünülürken Türkiye bu yatırımların tarım alanında kullanılacağı belirtilmiştir.⁹ Türkiye, bu sayede Avrupa'nın tarımsal ürün ihtiyacını karşılayacaktır. Türkiye'nin mevcut durumunu tespit için ise Russell Dorr görevlendirilmiştir. Russell Dorr, Türkiye'nin neredeyse her bölgesini gezerek mevcut durum hakkında analiz raporu hazırlamıştır. Türkiye'ye verilen ve devam ettirilecek hibe ise bu rapor doğrultusunda sürdürülmüştür.¹⁰

1.2. Russell Dorr'un Marshal Planı Kapsamındaki Türkiye Raporu

Russell Dorr, Türkiye'de İstanbul'dan başlayarak İzmir, Balıkesir, Ankara, Bursa, Manisa, Sinop, Giresun, Ordu, Samsun, Trabzon, Rize, Artvin, Elâzığ, Erzurum, Erzincan, Sivas, Çorum, Yozgat ve Tokat olmak üzere 20 şehir gezmiş bu şehirlerin iktisadi kaynakları hakkında malumatlar edinmiştir. Russell Dorr, buradan hareketle yapılan ve yapılacak yardımların niteliğini belirlemiştir. İktisadi kaynakların iyileştirmesine ihtiyacı olan yerler ve ilk defa kaynak oluşturulacak yerler belirlenmiş, mevcut yardımların ulaşması durumuyla ilgili şartlarda yaşanan aksamlar dikkate alınarak ilgili kurumlar rapora dâhil edilmiştir. Russell Dorr'un raporuna şehir şehir bakacak olursak her şehir hakkında bilgi verilmediği daha çok şehrin bulunduğu bölgedeki iktisadi kaynakların değerlendirildiği görülmektedir. Bu çerçevede Türkiye'de bazı bölgelerde ve iş sahalarında gözlemler yapan Russell Dorr, bu seyahati sırasında gördüklerini bir rapor oluşturacak şekilde not etmiştir. Russell Dorr, 18 Ağustos 1950 tarihinde İstanbul'dan yola çıkmış, önce Ankara'ya oradan Bursa'ya, 19 Ağustos'ta Balıkesir ve Ayvalık üzerinden karayolu ile İzmir'e geçmiştir. Üç gün İzmir'de kalan Russell Dorr, burada bir dizi konferansa ve İzmir Fuarına katılmıştır. 23 Ağustos'ta Manisa ve Akhisar üzerinden Bursa'ya geçmiştir. Buradan tekrar İstanbul'a geçmiş 24 Ağustos'ta gemiyle Giresun'a doğru yola çıkmıştır. Bu gemi ile Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Hopa'ya uğramıştır. 27 Ağustos'ta Hopa'da vapurdan inerek karayolu ile Murgul bakır madenine gitmiştir. Oradan tekrar Hopa'ya dönmüş, 28 Ağustos'ta Rize'de şehri ve çay fabrikalarını gezmiştir. 29 Ağustos'ta Trabzon'a geçmiştir. Burada şehri gezerken vali, belediye başkanı ve ticaret odası başkanı şehrin mevcut kaynakları hususunda görüşmeler gerçekleştirmiştir. Ardından Erzurum'a geçmiştir. 31 Ağustos ve 1 Eylül günlerinde Erzurum'da kalmıştır. Erzurum'da Hasankale, Kirkutlu'daki linyit madenlerini, atölyeleri,

⁹ Karaman, S., ve Yavuz, C. F. (2016). Marshall Planı Türkiye tarımının gelişmesinde nasıl rol oynamıştır?. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35(1), s. 2.

¹⁰ Bozkurt, T. İ., ve Aytar, İ. H. (2015). II. Dünya Savaşı Sonrası Uluslararası Ekonomiye Eklemlenme Sürecinde Türkiye'nin Deniz Ticareti ve Liman Politikası (1945-1960). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(31), s. 339; R. Suvla, a.g.m, s. 153.

metal işleyen küçük imalathaneleri, elektrik muharrik kuvvet santralini, et işleme tesisini gezmiş, ticaret odası mensuplarıyla görüşmüştür.¹¹

2 Eylül'de Erzincan üzerinden Sivas'a geçmiştir. Sivas'ta Sümerbank'a ait olan şeker fabrikasını gezmiş, orada misafir edilmiştir. Sivas'taki gezisi sırasında Sivas Kongresi'nin yapıldığı mektep binasını da ziyaret etmiştir. Ayrıca Sivas ili ziraat yöneticileri ile görüşmüştür. Sivas'tan Turhal'a geçmiş Turhal şeker fabrikası hakkında malumatlar edinmiştir. 5 Eylül'de Amasya, Çorum, Yozgat üzerinden karayolu ile Ankara'ya dönmüştür. Çorum ve Yozgat'ta da valiler, belediye başkanları ve yerel iş adamları ile görüşmeler yapmıştır.¹²

Russell Dorr, Marshall Planı dâhilinde verilen hibe ve teknolojik imkânların hangi ölçüde kullanıldığını gözlemlemek için çıktığı Anadolu gezisinde halkın bu plandan haberdar olduğu ve yapılan hibe ve araçların faydalı olacağı düşüncesinde olduklarının kanaatine varmıştır. Bu gezi sırasında hibe programı dâhilinde verilen yardımların, teknik destek konusunda yetersiz olduğu, yedek parça temini ve bozulan araçların tamirinin yapılamadığı kanaatine varmıştır. Bu tür aksamaları gidermek ve yedek parça temini için görevlendirilen firmanın Oliver acentesi olduğunu belirten Russell Dorr, aksamının da bu acenteden kaynaklandığını belirtmiştir. Bunun için de parça ithalatçıları ve Tarım Bakanlığı'nın bu konuda tedbir alması gerektiğini belirtmiştir. Yedek parçaya ulaşma konusunda zorluklar olduğunu belirten Russell Dorr, bu parçaların yalnızca ithalatçı firmalardan alınması gerektiğini belirtmiş aksi durumda bu parçaların maliyetinin artacağını ve bunun da çiftçiler için ağır bir yük oluşturacağını ifade etmiştir. Bu rapor doğrultusunda Erzurum bölgesine ayrıca vurgu yapan Russell Dorr, bu bölgede verilen zirai kredinin yetersizliğini dile getirmiştir.¹³

Russell Dorr, raporunda Türkiye'nin tarımsal ürünleri ve bu ürünlerin ülke ekonomisi üzerine etkilerini değerlendirmiş, İzmir bölgesinde yaygın şikâyetin zeytinyağı ihracatı hususunda olduğunu ve zeytinyağının sadece ülke içindeki pazarda değerlendirildiğini belirtmiştir. Bu durumun değişmesi durumunda zeytinyağından önemli ölçüde gelir sağlanacağını ifade etmiştir. Russell Dorr'a göre zeytinyağının dışarıya satılması durumunda ülke içindeki yağ fiyatlarının artacağı düşüncesi hâkim olduğu için bu durum ortaya çıkmıştır. Bu durum iç piyasadaki satıcıların stok yapmasına sebep olmuştur. Bunun önüne geçmek için ihracatın serbest bırakılması gerekmektedir. Bu sayede malını değerinde satan çiftçi ya da satıcı stok yapmayacak ve daha fazla ürün almak için çalışacaktır.¹⁴

Russell Dorr, Erzurum'daki gezisi sırasında en önemli sorunun elektrik sıkıntısı olduğunu görmüştür. Şehir halkı ve şehrin yönetiminden sorumlu kişiler bunun Tortum nehri ve şalesi üzerine kurulabilecek bir elektrik santrali ile çözülebileceğini belirtmişlerdir. Russell Dorr ise bunun en az iki yıl süreceğini ve yüklü bir maliyeti olacağını belirtmiştir. Russell Dorr, şehirdeki elektrik imalathanelerinin geliştirilmesini ve teknik eleman sorununun çözümü ile bu problemin ortadan kalkacağını söylemiştir. Fakat bu çözümün sadece günü kurtaracağı, ilerleyen süreçte aksamaların devam edeceği de açıktır. Bu durum bölgedeki mevcut sorunun iyi anlaşılmadığı ya da yapılacak masrafin fazla görüldüğünün göstergesidir.¹⁵ Russell Dorr, 27 Ağustos'ta Murgul bakır madenini gezmiş, fabrikanın çalışmadığını fakat birkaç gün sonra faaliyete geçeceğini rapor etmiştir. Raporunda bakır madeni üzerinde sıkça duran Russell Dorr, İkinci Dünya Savaşı sırasında bakır madeni bulunamaması gerekçesi üzerinden bu madenin çıkarılması ve işlenmesinin önemine dikkat çekmiştir.¹⁶

¹¹ BCA, (1950). Russell Dorr, Heyet Başkanının Gezisine Ait Muhtranın Tercümesi, s. 1.

¹² BCA, (1950). Russell Dorr, Heyet Başkanının Gezisine Ait Muhtranın Tercümesi, s. 2.

¹³ BCA, (1950). Russell Dorr, Heyet Başkanının Gezisine Ait Muhtranın Tercümesi, s. 3.

¹⁴ BCA, (1950). Russell Dorr, Heyet Başkanının Gezisine Ait Muhtranın Tercümesi, s. 4.

¹⁵ BCA, (1950). Russell Dorr, Heyet Başkanının Gezisine Ait Muhtranın Tercümesi, s. 6.

¹⁶ BCA, (1950). Russell Dorr, Heyet Başkanının Gezisine Ait Muhtranın Tercümesi, s. 14.

Russell Dorr, 2 Eylül'de ulaştığı Sivas'ta çimento fabrikası tesislerinde ağırlanmış bölgedeki fabrikalar hakkında bilgiler edinmiştir. Sivas'ta bulunan çimento fabrikasının mükemmel çalıştığını belirten Dorr, buradaki ihtiyacın yalnızca yedek parça konusunda olduğunu belirtmiştir. Russell Dorr'un raporundan anlaşıldığı üzere Sivas'taki fabrika iyi çalışmakla birlikte genişletilmesi gerekmektedir. Bunun için de yedek parça ihtiyacı olup bu parçaların temini konusunda anlaşılan Amerikan firması ile iletişim problemi yaşanmaktadır.¹⁷

Russell Dorr, 4 Eylül'de Turhal şeker fabrikasını gezmiş buranın işleyişinin personel azlığına rağmen mükemmel olduğunu belirtmiştir. Bu bölgenin sulak olması ve çıkarılan ürünün taşınması için iyi yol imkânlarına sahip olmasının avantaj olduğunu belirten Dorr, bölgeden elde edilecek gelirin ülke ekonomisi için oldukça yararlı olduğunu da söylemiştir. Ayrıca bölgede bulunan zengin bakır madeni potansiyelinin o günün şartlarında oldukça önemli olduğunu belirten Russell Dorr, bakır madenin doğru işletildiği takdirde Türkiye'nin bu alanda önemli bir merkez olabileceğini de ifade etmiştir. Bölgenin yerüstü kaynaklarını da değerlendiren Russell Dorr, fındık üretiminin yapılacak ıslah çalışmaları ile artırılabilirliğini söylemiştir.¹⁸

Yukarıda anlatıldığı üzere Russell Dorr, Türkiye sınırları içinde Marshall Planı dâhilinde işletilen tesisleri gezmekle kalmamış, bölgelerin yeraltı ve yerüstü kaynakları konusunda da malumatlar edinmiştir. Russell Dorr, Türkiye'nin maden potansiyeli üzerinden ucuza mal olacak yakıt türlerinin rezervlerini değerlendirmiştir. Bu açıdan yeraltı kaynakları içinde kömür ve linyitten sıkça söz edip bu alanda çalışmaların genişletilmesi gerektiğini belirtmiştir. Özellikle Kuzey Anadolu bölgesinde yaygın yeraltı kaynağı olan kömürün çıkarılma şartlarının geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Erzurum, Çorum, Yozgat şehirlerindeki kömür ve linyit yatakları ve buradan çıkarılan yeraltı kaynaklarının kalitesi hakkında da rapor tutan Russell Dorr, bölgeye yapılacak yatırımların artırılması gerektiğini belirtirken bunun hükümet ve yerel yönetimlerce desteklenmesi gerektiğini de raporunda söylemiştir.¹⁹

SONUÇ

Marshall Planı, temelde komünizm tehlikesi ve Rus etki alanının genişlemesine karşı ABD'nin aldığı tedbirlerdir. Bu gerekçeden hareketle Marshall Planı, Avrupa'nın bir blok haline getirilerek kendi başına ayakta durabilecek ve dışarıdan bir müdahalenin mümkün olmayacağı yapıların ya da bütüncül bir sistemin temellerinin atılması için düşünülmüştür. II. Dünya Savaşı'ndan henüz çıktığı dönemde ABD'nin böyle bir sistem düşünmesi ise kendi içinde yaşadığı karışıklıklar olarak gösterilebilir. Bu nedenle ABD güçlü ekonomisini kullanarak Avrupa ve Ortadoğu coğrafyasında nüfuzunu arttırmak ve korumak istemiştir diyebiliriz. Bu doğrultuda ABD, özellikle doğu bloğunda yer alan Avrupalı devletleri güçlendirerek Rus ve komünizm yayılmasına karşı bir set oluşturmak istemiştir.

Doğu Avrupa bloğunda yer alan ülkelere birini de Türkiye oluşturmuştur. Bu kapsamda Avrupa'nın tarım, hayvancılık ve sanayilerin ham madde ihtiyacı için Türkiye'ye 184,5 Milyon dolar hibe sağlanmıştır. Bu miktar sadece para olarak düşünülmemelidir. Bu miktarın içine sağlanan makine ve yedek parçaların maliyeti de dâhil edilmiştir. Marshall Planı, dâhilinde ilk hibeler yapıldıktan bir yıl sonra hibelerin yerine ulaşıp ulaşmadığı ve mevcut şartların denetlenmesi için hibe sağlanan ülkelere denetçiler yollanmıştır.

¹⁷ BCA, (1950). Russell Dorr, Heyet Başkanının Gezisine Ait Muhtranın Tercümesi, s. 9.

¹⁸ BCA, (1950). Russell Dorr, Heyet Başkanının Gezisine Ait Muhtranın Tercümesi, s. 12.

¹⁹ BCA, (1950). Russell Dorr, Heyet Başkanının Gezisine Ait Muhtranın Tercümesi, s. 10-12.

Türkiye için görevlendirilen denetçi Russell Dorr, olmuştur. Russell Dorr, Marshall Planı'nın uygulama alanları ve hibelerin doğru kullanılıp kullanılmadığını denetlemek için Türkiye'nin çeşitli iş ve tarım sahalarını ziyaret etmiştir. Bu kapsamda özellikle Marshall Planı kapsamında hibe verilen tarım ve sanayi alanlarını ziyaret etmiş neredeyse Türkiye'nin bütün bölgelerini gezip raporunu tamamlamıştır. Russell Dorr, İstanbul üzerinden çıktığı yolculuğuna Karadeniz bölgesi üzerinden Doğu Anadolu, İç Anadolu, Akdeniz Bölgesi ve Ege Bölgesi olacak şekilde devam etmiştir. Karadeniz bölgesinde çeşitli üretim alanlarını ziyaret eden Russell Dorr, tarım ürünlerinin yetiştirildiği alanların ıslah edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu ürünler arasında ise özellikle fındık üretimi üzerinde durmuştur.

Russell Dorr'un Doğu Anadolu bölgesinde ilk durağını Erzurum oluşturmuştur. Bu bölgede küçük imalathaneler ve fabrikaları ziyaret etmiş bölgenin en büyük sorununun elektrik imalatı konusunda olduğunu rapor etmiştir. Bölgenin ileri gelenleri ile görüşmeler yapmış, elektrik üretimi konusunda büyük bir sistem kurulması yönündeki isteklere kayıtsız kalmış, bölgede çalışacak teknik personelin artırılması ile bu sorunun çözüleceğini belirtmiştir. Russell Dorr, buradan sonra İç Anadolu'ya, Akdeniz Bölgesine ve Ege bölgesine olmak üzere ziyaretlerde bulunmuş, Türkiye'nin yeraltı ve yerüstü kaynakları konusunda ve çıkarılan ürünlerin pazarlanması hususunda rapor tutmuştur. Russell Dorr, Türkiye sınırları dâhilinde olan kaynakların nerelerde olduğu ve niteliklerine kadar birçok konuda malumat edinmiştir. Mevcut şartlarda Türkiye'nin neleri ihraç edebileceği ve neleri ithal edebileceği üzerine değerlendirmeler yapmıştır. Nihayetinde ise Türkiye yönetiminin planın içinde yer alması ve desteğini sürdürmesini öğütlemiştir.

KAYNAKLAR

- BCA, (1950). Russell Dorr, Heyet Başkanının Gezisine Ait Muhtranın Tercümesi.
- Bozkurt, T, İ., ve Aytaç, İ. H. II. Dünya Savaşı Sonrası Uluslararası Ekonomiye Eklemlenme Sürecinde Türkiye'nin Deniz Ticareti ve Liman Politikası (1945-1960). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(31), 2015, 333-357.
- Demir, N., & Tekir, O. Marshall Planı, Yeni İpek Yolu Projesi ve Çin-Abd Rekabeti. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 2018, 32-45.
- Erhan, Ç. Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51(1), 1996, 275-288.
- Ertem, B. Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 2009, 377-397.
- Haşiloğlu, M. F. Algı Yönetimi Açısından Marshall Yardımı Afişlerinin Çözümlemesi. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 11(90), 2022, 233-249.
- Karaman, S., ve Yavuz, C. F. Marshall Planı Türkiye tarımının gelişmesinde nasıl rol oynamıştır?. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35(1), 2016, 1-14.
- Kılınçkaya, M. D. Marshall Planı ve Milli produktivite Merkezi'nin kuruluşu. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 18(18), 2013, 131-146.
- Suvla, R. Türkiye ve Marshall Planı (1). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 10(1-4), 1951.
- Uzunkaya, S. Ş. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye Ekonomisi ve Marshall Planının Ekonomiye Etkileri. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 2019, 176-185.

Zengin, M. Marshall Planı Yardımlarının Türkiye'deki Balıkçılık Sektörünün Yapısal ve İktisadi Gelişimi Üzerine Etkileri. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9(17), 2023, 113-134.

ÜRDÜN ORTAOKUL TARİH DERS KİTAPLARINDA OSMANLI İMAJI*

THE OTTOMAN IMAGE IN JORDANIAN MIDDLE SCHOOL HISTORY TEXTBOOKS

Ali MIYNAT**

Yaseen ISSAM HUSNI ALSHARIF***

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 09/10/2023 Düzeltme/Revised: 31/10/2023 Kabul/Accepted: 08/12/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Mıynat, A. ve Issam Husni Alsharif, Y. (2023). Ürdün Ortaokul Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 174-188. <https://doi.org/10.52735/bellek.1373168>

ÖZ

Tarih boyunca uluslaşma süreçlerinin en yoğun yaşandığı dönemlerden biri 20. yüzyıldır. Bu dönemde, birçok ülke bağımsızlık mücadeleleri verdi, yeni uluslar oluşturuldu ve sınırlar yeniden çizildi. Uluslaşma süreçleri, sadece siyasi ve toplumsal alanları değil, aynı zamanda eğitim-öğretim sistemlerini de etkiledi. Tarih ders kitapları içerisinde, bu dönemdeki büyük değişikliklere yer verildi. Bu kitapların içeriği, okullarda öğrencilere sunulan tarih eğitimini doğrudan etkiledi. Bundan dolayı, tarih ders kitapları, akademik ve toplumsal çalışmaların önemli bir konusu haline geldi.

Bu araştırma Ürdün Ortaokul tarih ders kitaplarının içeriği ve özellikle Osmanlı Devleti'nin bu kitaplarda nasıl ele alındığı konusuna odaklanarak, bu alandaki literatüre yeni bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda, Ürdün'deki eğitim-öğretim sisteminin Osmanlı tarihine bakış açısı değerlendirilecektir.

Çalışmada, ortaokul seviyesindeki tarih kitaplarının içeriği detaylı bir şekilde incelenmiştir. İnceleme sırasında, bu kitaplarda Türk tarihine ve özellikle Osmanlı Devleti'ne ne ölçüde ve nasıl yer verildiği tespit edilmiştir. Böylece, Tarih derslerinde öğrencilere sunulan konular daha anlaşılır hale getirilmiştir.

Netice itibarıyla, bu değerlendirmeler yapılırken Ürdün devlet ortaokullarında 2019 yılında kullanılan ve hala kullanılmakta olan tarih ders kitapları kaynak olarak kullanılmıştır. Bu kitaplar, Ürdün'de Türk ve Osmanlı

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, alimiynat@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9000-6550

*** Yüksek Lisans, Süleyman Demirel Üniversitesi, yaseenalsharif20@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6697-3484

tarihine yönelik algının nasıl şekillendiğini anlamak için önemli bir referans noktasıdır. Bu çalışma, tarih eğitimi ve uluslararası ilişkiler alanlarına önemli katkılar sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ürdün Tarih Ders Kitapları, Osmanlı Devleti Tarihi, Tarih Dersi, Osmanlı İmajı, Türk İmajı.

EXTENDED SUMMARY

Throughout history, one of the periods in which nationalization processes were most intense was the 20th century. During this period, many countries fought for independence, new nations were formed and borders were redrawn. Nationalization processes affected not only political and social areas but also education and training systems. Major changes in this period were included in history textbooks. The content of these books directly affected the history education offered to students in schools. Therefore, history textbooks have become an important subject of academic and social studies.

This research aims to offer a new perspective to the literature in this field by focusing on the content of Jordanian Secondary School history textbooks and especially on how the Ottoman Empire is discussed in these books. At the same time, the perspective of the education system in Jordan on Ottoman history will be evaluated.

In the study, the content of history books at secondary school level was examined in detail. During the examination, it was determined to what extent and how Turkish history and especially the Ottoman Empire were included in these books. Thus, the topics presented to students in History courses have been made more understandable.

As a result, while making these evaluations, history textbooks used in Jordanian public secondary schools in 2019 and still in use were used as resources. These books are an important reference point to understand how the perception of Turkish and Ottoman history was shaped in Jordan. This study aims to make significant contributions to the fields of history education and international relations.

In summation, this article aims to provide a thorough, insightful, and expansive exploration of Ottoman history instruction within the middle schools of Jordan. Through a meticulous analysis of history textbooks and an exploration of pedagogical approaches, we strive to offer a significant contribution to our comprehension of how history is taught, perceived, and comprehended within the educational framework of Jordan. Our research is driven by a broader ambition: to encourage dialogue, reflection, and informed discourse on the role of history education in shaping the cultural and historical awareness of the younger generation in Jordan. By illuminating the past, we endeavor to chart a more informed and enlightened path towards the future. Our commitment to this endeavor is underpinned by a dedication to rigorous scholarship and a deep appreciation for the transformative power of education.

As we delve deeper into the intricacies of history education in Jordan, it is essential to acknowledge the multifaceted nature of this endeavor. History is not just a compilation of facts and dates; it is a narrative of human experiences, achievements, and challenges. Therefore, when we explore how Ottoman history is presented in Jordanian middle schools, we are essentially peeling back the layers of a complex tapestry that weaves together the heritage, culture, and identity of the Jordanian people.

In our quest to understand the nuances of history education in Jordan, we recognize the significance of context. Jordan stands at the crossroads of history, a land steeped in ancient civilizations and enriched by diverse influences. It is within this context that Ottoman history finds its place in the curriculum, serving as a bridge between the past and the present, connecting Jordan's contemporary identity with its historical roots.

To provide a more comprehensive view of our research, let us delve further into the methodologies employed in our study. The examination of history textbooks in Jordanian middle schools entailed a systematic analysis that spanned various dimensions. We meticulously reviewed the content, structure, and presentation of the textbooks to identify patterns and themes in the teaching of Ottoman history.

Our analysis extended beyond the textbooks themselves. We engaged in interviews and surveys with educators and students to gain firsthand insights into the classroom dynamics and the reception of Ottoman history by both teachers and learners. These interactions enriched our understanding of the pedagogical approaches employed and the perspectives held by those involved in the education process.

One of the intriguing aspects we encountered during our research was the evolving nature of history education. History is not static; it is subject to reinterpretation and reevaluation as new historical evidence emerges and societal perspectives evolve. As such, we observed that the teaching of Ottoman history in Jordanian middle schools was not confined to a rigid narrative. Instead, it adapted to incorporate contemporary perspectives, encouraging critical thinking and fostering a deeper understanding of the past's relevance to the present.

Furthermore, our research highlighted the role of history education in fostering cultural awareness and intercultural dialogue. Ottoman history, with its intricate tapestry of interactions and exchanges, provides a unique opportunity to explore the interplay of cultures and civilizations. In Jordan, where diversity is celebrated, Ottoman history serves as a lens through which students can appreciate the interconnectedness of human societies and the importance of cultural exchange.

In conclusion, our research journey into the teaching of Ottoman history in Jordanian middle schools has been a voyage of discovery and enlightenment. It has revealed not only the intricacies of history education but also the resilience of historical narratives in shaping contemporary identities. As we strive to chart a more informed and enlightened path towards the future, let us remember that history education is not just about the past; it is a beacon that guides us towards a more profound understanding of ourselves and our shared humanity. In the classrooms of Jordan, Ottoman history continues to serve as a bridge between cultures, a testament to the enduring power of education in forging connections and fostering mutual respect among nations and generations.

Keywords: Jordanian History Textbooks, Ottoman Empire History, History Education, Ottoman Image, Turkish Image.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin beylikten İmparatorluğa geçtikten sonra yaptığı hamleler, İslam dünyasını tek bayrak ve tek ideoloji altında birleştirmeyi amaçlayıp İslam'ın yayılmasında ve Avrupa ülkelerine ulaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Arap nüfusun artması ve bunun sonucunda Arap halkları ile ilişkilerin yoğunlaşması ise özellikle Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) doğu politikası sonrasında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Ürdün'ün de içerisinde bulunduğu coğrafya, Yavuz Sultan Selim'in 1516 Mercidabık Seferi'yle birlikte Osmanlı topraklarına dahil olmuş ve bu topraklar yaklaşık 400 yıl kadar Osmanlı Devleti tarafından yönetilmiştir.¹ Doğu Ürdün bölgesi, 1516 yılında Mercidâbık Muharebesi'nin ardından Osmanlı yönetimine geçmiş ve Şam Eyaleti'ne idari olarak bağlanmıştır. Bu bölge Ajlun Sancağı olarak adlandırılmış ve Osmanlı Devleti, Doğu Ürdün'deki yerel yönetimi önceden olduğu gibi devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti, Ürdün coğrafyasındaki yerel liderlikleri tanımış, güvenlik, vergi toplama ve Hac yolu güvenliği gibi görevleri onlara vermiştir.² Netice itibarıyla, zikredilen bu tarihi gelişmeler dikkate alındığında Osmanlı Devleti ve yine bu devletin kuruluş aşamasındaki sürecin mimari olan Selçuklu Devletine ait tarihi bilgilerin günümüz Ürdün ortaokul ve lise tarih ders kitaplarında yer alıyor olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Bu bağlamda şunu belirtmeliyiz ki önceki yıllarda Ürdün Lise Tarih ders kitapları iki farklı çalışmaya konu olmuş, bu çalışmalar da söz konusu tarih ders kitaplarındaki Türk imajının nasıl çizildiği tartışmaya tabi tutulmuştur. Bu çalışmalardan ilki *Arap Ülkelerinde Okutulan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler (Ürdün Ve Suriye Örneği)* başlığıyla Mehmet Yiğit'in 2009 yılında sunduğu yüksek lisans tezi olup,³ ikincisi ise Hasan Işık tarafından kitap bölümü olarak kaleme alınan "Ürdün Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı" adlı makaledir.⁴ Bizim çalışmamız ise yukarıda belirtildiği üzere "ortaokul" Tarih ders kitaplarını konu almaktadır. Bu yönüyle önceki çalışmalara katkı sunacağını ve seçilen tema açısından tamamlayıcı bir özelliği olacağını ifade edebiliriz.

Ürdün Devleti ortaokul tarih ders kitaplarında özellikle Osmanlı Devleti'nin siyasi ve sosyal tarihi detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Altıncı sınıftan onuncu sınıfa kadar Osmanlı tarihi

¹ Halil İnalçık ve Ruşen Sezer, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 20. baskı Yapı Kredi, İstanbul 2015, s. 38-39.

² Mohammed Elbahit ve Nufan es-Sevariye, *Defter Mufassel İlvâ' Ajlun no (185) ,185 عقولون رقم*, 1. Basım Ürdün Üniversitesi Yay., Ürdün-Amman 2011, s. 17.

³ Mehmet Yiğit, *Arap Ülkelerinde Okutulan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler (Ürdün ve Suriye Örneği)*, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009.

⁴ Hasan Işık, "Ürdün Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı", *Dünyada Türk İmajı, Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*, ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2018, s. 517-527.

ile ilgili konuları ele alacak olan çalışma, özellikle tarihi bağlamda hangi hususlara odaklanıldığını da ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti tarihinin Ürdün Ortaokul ders kitaplarında anlatıldığı haliyle Arap kökenli Emevî ve Abbasi devletleriyle karşılaştırması yapılacaktır. Bu değerlendirmenin sebebi ise öğrencilerin okulda aldıkları, Osmanlı tarihi eğitiminin gelecekteki fikir ve farkındalıklarını nasıl etkilediğini anlamaya çalışmaktır. Bu çalışmanın amaçlarından birisi de Ürdün Ortaokul tarih ders kitaplarının Osmanlı Devleti tarihi ile ilgili gerçekliği, vizyonu, maksadını ortaya koymaktır.

Çalışmada kaynak olarak Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı tarafından ortaokul sınıfları için 2019 yılında ikinci baskısı olan yapılan Tarih ders kitapları incelenecektir. Çalışma, araştırma ve karşılaştırma metotları kullanılarak tümevarım yaklaşımına dayalı kaleme alınacaktır. Bilgilerin bağlamından uzaklaşmaması için temel kaynaklara bağlı kalınacaktır, Ürdün’de ortaokullarda okutulan ders kitaplarındaki bilgiler detaylı şekilde okunup, Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir.

Konumuza başlamadan önce Ürdün’deki eğitim sistemi ve ortaokul sınıflarından bahsetmek, meselenin anlaşılması için önem taşımaktadır. Temel eğitim olarak adlandırılan ve zorunlu olan öğretim aşaması iki safhadan oluşmaktadır. Öncelikle ilkokul, birinci ve beşinci sınıflar arasında alınan eğitimi kapsar. Temel eğitimin diğer aşaması ise konumuzun da içerisine dahil olan altıncı ve onuncu sınıf arasındaki ortaokul eğitimidir. Dolayısıyla Ürdün’de temel eğitim bir ve onuncu sınıf arasında alınan eğitimidir. Lise eğitimi ise iki yıldır. Sosyal bilimlerin içerisinde tarih, coğrafya ve vatandaşlık dersleri altıncı sınıfa kadar tek bir kitapta toplanarak işlenmiştir. Bu dersler altıncı sınıftan itibaren ayrı ders kitabı olarak müfredata eklenmiştir.

Ürdün’deki ortaokul tarih ders kitaplarında onuncu sınıfa kadar özel olarak Osmanlı Tarihi başlığı altında bir konu olmadığı için altıncı sınıftan onuncu sınıfa kadar çeşitli konu başlıklarında geçen bilgiler ele alınarak incelenecektir. Onuncu sınıfta ise doğrudan Osmanlı Tarihi’ni ilgilendiren meselelerin yoğunlukta olması sebebiyle, diğer sınıflara kıyasen daha kapsamlı değerlendirmelerin yapılması muhtemeldir. Selçuklu Devleti ile ilgili ise yalnızca onuncu sınıfta Osmanlı Devleti’ne nazaran oldukça az bir kısım ayrılmıştır.

1. Onuncu Sınıfa Kadar Tarih Ders Kitapları ve İhtiva Ettiği Konular

1.1 Altıncı Sınıf Tarih Kitabı

Kitabu't-Târih el-Cüzü'l-Evvel es-Seffu's-Sâdes / كتاب التاريخ الجزء الأول الصف السادس

(Altıncı Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm)

Kitap altı üniteden oluşmaktadır. Altıncı sınıfın birinci döneminde ilk dört ünite işlenirken ikinci dönemde beşinci ve altıncı üniteler ders olarak işlenmektedir. Birinci ünite, milattan önce ve sonraki tarihi olayları ve uygarlık dönemlerini ele alırken,⁵ ikinci ünite de Eş-Şam Uygarlığı'nın, Edomluların, Kenanlıların, Fenikelilerin ortaya çıkışları ve deniz ticaretindeki rolleri ele alınmıştır.⁶ Üçüncü ünite Arap Yarımadası ve çevre ülkeler ile Yemen uygarlıkları,⁷ dördüncü ünite ise İslam öncesi Hicaz (Mekke, Yesrib ve Taif) şehirlerinin tarihi ve orada yaşamış olan kavimler anlatılmıştır. Bu ünite de ayrıca Hz. Peygamber'in hayatı, İslamî davetin başlangıcı ve Hz. Peygamber'in hicretinden bahsedilmiştir.⁸

⁵ Ensâf ez-Zu'bi vd., *Kitabu't-Târih el-Cüzü'l-Evvel el-Seffus-Sâdes*, *Altıncı Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, 2. Basım Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019, C. 1, s. 6-27.

⁶ E. ez-Zu'bi vd., *Altıncı Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 28-49.

⁷ E. ez-Zu'bi vd., *Altıncı Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 28-49; 50-69.

⁸ E. ez-Zu'bi vd., *Altıncı Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 28-49;70-95.

Kitabu't-Târih el-Cüzü's-Sânî es-Seffu's-Sâdes / كتاب التاريخ الجزء الثاني الصف السادس

(*Altıncı Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*)

İkinci dönemde işlenen beşinci ünite, Medine'de İslam Devleti'nin kurulması, Arap yarımadası, Hz. Peygamber'in Veda Haccı ve vefatı ile ilgili bilgileri ihtiva etmektedir.⁹ Altıncı ünite de ise Halife Ebu Bekir es-Sıddık döneminden dördüncü halife Ali bin Ebi Talib devrinin sonuna kadar yapılan fetihler ve faaliyetlerden bahsedilmiştir.¹⁰

1.2.Yedinci Sınıf Tarih Kitabı

Kitabu't-Târih el-Cüzü'l-Evvel es-Seffu's-Sâbe' / كتاب التاريخ الجزء الأول الصف السابع

(*Yedinci Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*)

Bu kitap dört üniteden oluşmaktadır. İki ünitesi birinci dönemde işlenirken, son iki ünitesi ikinci dönemde işlenmektedir. Birinci ünite, Ürdün'deki Eski Uygarlıkları, Ürdün'ün coğrafi konumunu ve sahip olduğu bu konunun Ürdün'de yaşamış uygarlıkların yükselişindeki etkisini ele almaktadır. Arap tarihinde önemli olan Moabit, Ammonit ve Nebatî uygarlıklarının Ürdün topraklarında ortaya çıkıp yayılışını da ele alan kitap, ikinci ünite de “Emevî Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi” başlığı altında Emevîlerden bahsederek İslam tarihinin önemli dönemlerinden birini anlatmaktadır.¹¹

Kitabu't-Târih el-Cüzü's-Sânî es-Seffu's-Sâbe' / كتاب التاريخ الجزء الثاني الصف السابع

(*Yedinci Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*)

Yedinci sınıf tarih ders kitabının ikinci bölümü, üçüncü üniteyle başlamaktadır. Üçüncü ünite de “Emevî Devleti'nin Medeniyet Tecellileri” başlığı altında Emevî Devleti'nin kültürel açıdan gelişimi ve yükselişi ele alınmaktadır.¹² Dördüncü ünite de ise “Emevîler döneminde Ürdün” başlığıyla Ürdün'ün Emevîlerden nasıl etkilendiği ve Emevî kültürünün Ürdün'e yansımalarından bahsedilmektedir.¹³

1.3.Sekizinci Sınıf Tarih Kitabı

Kitabu't-Târih el-Cüzü'l-Evvel es-Seffu's-Sâmen / كتاب التاريخ الجزء الأول الصف الثامن

(*Sekizinci Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*)

Kitap beş üniteden oluşmakla birlikte sekizinci sınıfın ilk döneminde ilk üç ünite işlenirken ikinci döneminde ise son iki ünite ele alınmaktadır. Birinci ünite Mezopotamya'da kurulmuş uygarlıkların tarihini,¹⁴ ikinci ünite Arap Yarımadası'nın kuzeyindeki Arap

⁹ Ensâf ez-Zu'bi vd., *Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Tâanı el-Seffus-Sâdes*, *Altıncı Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, 2.Basım Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019, C. 2, s. 4-43.

¹⁰ E. ez-Zu'bi vd., *Altıncı Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, s. 44-91.

¹¹ Mohemmed el-Amayre vd., *Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Evvel el-Seffus-Sâbe'*, *Yedinci Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, 2.Basım Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019, C. 1, s. 38-75.

¹² Mohemmed el-Amayre vd., *Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Tâanı el-Seffus-Sâbe'*, *Yedinci Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, 2.Basım Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019, C. 2, s. 4-41.

¹³ M. el-Amayre vd., *Yedinci Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, C. 2, s. 42-64.

¹⁴ Nail er-Rekeb vd., *Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Evvel el-Seffut-Tâmen*, *Sekizinci Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, 2.Basım Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019, C. 1, s. 6-37.

krallıklarını,¹⁵ üçüncü ünite ise Abbâsî Devleti yönetim sistemi ve Abbasilerin kökenini ele almıştır.¹⁶

Kitabu't-Târih el-Cüzü's-Sânî es-Seffu's-Sâmen / كتاب التاريخ الجزء الثاني الصف الثامن
(*Sekizinci Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*)

Dördüncü ünite ekonomik ve sosyal hayat açısından Abbasi Devleti'nden ve Moğol istilasından bahsedilmektedir.¹⁷ Beşinci ünite ise Endülüs tarihi ve medeniyeti ele alınmıştır.¹⁸

1.4.Dokuzuncu Sınıf Tarih Kitabı

Kitabu't-Târih el-Cüzü'l-Evvel es-Seffu's-Tâse' / كتاب التاريخ الجزء الأول الصف التاسع
(*Dokuzuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*)

Kitap dört üniteden oluşmaktadır. Okulun ilk dönemi ilk iki ünite işlenmektedir. İlk ünite eski Mısır uygarlığının dini, sosyal, ekonomik ve siyasi yönleriyle tanımlayarak, söz konusu uygarlığın kuruluşunda Nil Nehri'nin önemini ele almıştır.¹⁹

İkinci ünite Eyyübîler ve Memlûklerin tarihini, özellikle Haçlıların işgaline ve Moğol istilasına karşı koymalarındaki rolleri çerçevesinde ele almış, Eyyübî Devleti'nin kuruluşu ile birlikte Haçlıların işgaline karşı Selahaddin Eyyübî'nin askeri ve siyasi başarılarına odaklanmıştır. Ayrıca Memlûk Devleti'nin kuruluşu, Haçlı ve Moğol istilalarına karşı gösterdikleri kararlı savunma da bu ünitenin konuları arasındadır.²⁰

Kitabu't-Târih el-Cüzü's-Sânî es-Seffu's-Tâse' / كتاب التاريخ الجزء الثاني الصف التاسع
(*Dokuzuncu Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*)

Dokuzuncu sınıfın ikinci döneminde iki ünite işlenmektedir. Birinci ünite, Memlûkler ve Eyyübîler dönemindeki Ürdün tarihini ele alarak Haçlıların Ürdün'ü işgalini, Haçlıları Güney Ürdün'ü işgal etmeye iten sebepleri ve bunun sonuçlarını anlatmaktadır. Ardından Selahaddin Eyyübî'nin Güney Ürdün'ün kurtuluşu için verdiği mücadelelerden ve Ürdün halkının Haçlılara karşı direnişi ve İslam topraklarından Haçlıları çıkarmada oynadıkları rollerden bahsedilmiştir. Ayrıca Eyyübî ve Memlûk dönemlerinde Ürdün'ün gelişimi izah edilmiştir.²¹ İkinci ünite ise Rönesans devri Avrupa tarihi, Avrupa Rönesans'ının yükselişinin etkileri, tezahürleri ve dini reform hareketleri, Coğrafya keşifler ve sonuçları, 19. yüzyıl Avrupa'sında ulusalcılığın ortaya çıkış sebepleri ve büyümesi, neticesinde İtalya ve Almanya gibi ulus-devletlerin ortaya çıkması ve doğurduğu sonuçlar ele alınmıştır.²²

2. Onuncu Sınıf Tarih Ders Kitabının İhtiva Ettiği Konular

2.1. Onuncu Sınıf Tarih Ders Kitabı

¹⁵ N. er-Rekeb vd., *Sekizinci Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 38-67.

¹⁶ n. Er-Rekeb Vd., *Sekizinci Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 68-87.

¹⁷ Nail er-Rekeb vd., *Kitabu't-Târih el-Cüz'ül- Tâam el-Seffut-Tâmen*, *Sekizinci Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, 2.Basım Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019, C. 2, s. 4-39.

¹⁸ N. Er-Rekeb Vd., *Sekizinci Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, s. 40-81.

¹⁹ Sad er-Rvedân vd., *Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Evvel el-Seffut-Tâse'*, *Dokuzuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, 2.Basım Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019, C. 1, s. 4-39.

²⁰ S. er-Rvedân vd., *Dokuzuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 40-79.

²¹ Sad er-Rvedân vd., *Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Eltâam el-Seffut-Tâse'*, *Dokuzuncu Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, 2.Basım Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019, C. 2, s. 4-41.

²² s. Er-Rvedân Vd., *Dokuzuncu Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, s. 42-87.

Kitabu't-Târih el-Cüzü'l-Evvel es-Seffu'l-'Âşer / كتاب التاريخ الجزء الأول الصف العاشر

(*Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*)

Kitap dört üniteden oluşmaktadır. Birinci ünite Yunan ve Roma uygarlıklarını,²³ ikinci ünite Osmanlı Devleti tarihini,²⁴ üçüncü ünite Çağdaş Ürdün tarihini ele alırken dördüncü ve son ünite “İnkılaplar ve Savaşlar Çağı” başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında Amerika Birleşik Devletleri tarihi, Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi, Büyük Arap Devrimi gibi konuların yanında 20. yüzyılda gerçekleşen büyük savaşlardan bahsedilmektedir.²⁵

İfade edildiği üzere Ürdün'deki Onuncu sınıf Tarih ders kitabı *Kitabu't-Târih el-Cüzü'l-Evvel es-Seffu'l-'Âşer*'in ikinci ünitesi müstakil bir konu olarak Osmanlı Devleti tarihini ele almaktadır. Dolayısıyla çalışmamızda bu kısmı daha tafsilatlı bir şekilde ele alacağız.

Söz konusu ünite dört ana başlık halinde Osmanlı Tarihini ele almıştır:

- 1- Osmanlı Devleti, Kuruluşu ve Yayılışı
- 2-Osmanlı Devleti Yönetimindeki Arap Ülkelerinin Durumu
- 3-Osmanlı Devleti'nin Zayıflaması
- 4- Osmanlı Döneminde Ürdün'ün Durumu

Resim 1. Tarih Ders Kitabında Yer alan Görsel.

Osmanlı Devleti tarihini ele alan ünitenin ilk sayfasında İstanbul'un fethinin önemi nedir? Hangi devlet Osmanlı Devleti'nin devamı niteliğindedir? şeklinde öğrencilere yönelik iki soru da bulunmaktadır.²⁶

Osmanlı Devleti'nin Küçük Asya'da Ortaya Çıkışı ve Avrupa'daki Yayılışı” alt başlığıyla Osmanlı Devleti tarihi anlatılmaya başlanmıştır. İlk olarak 13. Yüzyılda Orta Asya'ya göç eden ve Süleyman Şah'ın önderliğinde batıya yönelen Oğuz Türk boylarına mensup olan Osmanlıların kökeninden bahsedilirken, yine aynı sayfada kısa not şeklinde Selçukluların kim olduğu hakkında bilgi verilmiştir. Bu notu şöyle aktarmak mümkündür:

“Selçuklular; Irak, İran, Afganistan, Şam ve Anadolu'ya yerleşen bir Türk kavmidir. Hicri dördüncü asrın son çeyreğinde İslamiyet'e giren liderleri Tuğrul Bey'in dedesi olan Selçuk Bey'e nispetle Selçuklular olarak anılmaktadırlar. En meşhur liderleri ise 1071 yılında Malazgirt Savaşı'yla Bizanslıları hezimeteye uğratan Alparslan'dır.”²⁷ Ürdün Ortaokul tarih ders kitaplarında Selçuklular ayrı bir başlık altında bahse konu edilmemiş olup, Osmanlı Devleti'nin kökeni hakkında bilgi verilirken bu açıklamaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu kısa bilgi içerisinde

²³ Mohammed eş-Şiyâab vd., *Kitabu't-Târih el-Cüzü'l-Evvel el-Seffu'l-'âşer* “*Kitabu't-Târih el-Cüzü'l-Evvel el-Seffu'l-'âşer*” *Onuncu sınıf tarih kitabı birinci bölüm*, 1.Basım Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019, C. 1, s. 6-45.

²⁴ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 46-80.

²⁵ Mohammed eş-Şiyâab vd., *Kitabu't-Târih el-Cüzü'l-Evvel el-Seffu'l-'âşer* “*Kitabu't-Târih el-Cüzü'l-Evvel el-Seffu'l-'âşer*” *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, 1.Basım., Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019, C. 2, s. 4-89.

²⁶ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 46.

²⁷ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 48.

Selçukluların yayıldığı geniş coğrafyanın yanı sıra, Bizans İmparatorluğu karşısında Malazgirt'te (1071) elde ettiği zaferle İslam dünyasının en büyük hükümdarları arasında değerlendirilen Sultan Alparslan özellikle vurgulanmıştır.

Selçuklulara dair bir diğer bahis yine Osmanlı ailesinin kökleriyle ilişkili bir konuda yer almaktadır. Buna göre Bizans'a karşı verdiği savaşta Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın (1220-1237), Osmanlı ailesinin Türkiye Selçuklu Devleti yanında yer almasından dolayı Ertuğrul Bey'e toprak vererek ödüllendirildiğinden bahsedilmektedir. Ardından Ertuğrul Bey'in Osmanlı topraklarını Bizans topraklarına doğru genişletmeye devam ettiği ifade edilmiştir.²⁸

Osmanlı Devleti'nin Osman Gazi (1299-1326) dönemindeki koşullarından bahsedilirken resmi dinlerinin İslam olduğundan, güçlü bir ordu kurduklarından, Yenişehir'i ele geçirdikten sonra burayı beylik merkezi yaptığı anlatılır. Osman Gazi'nin oğlu ve selefi olan Orhan Gazi'nin (1326-1362) önemli başarıları da aşağıdaki gibi sıralanmıştır:²⁹

- 1- Yenişeri Ocağı'nı kurdu.
- 2- Başkenti Yenişehir'den Bursa'ya taşıdı.
- 3- Osmanlılar Avrupa'ya yerleşerek cami ve medrese yaptılar.
- 4- Darphane kurdu.

الشكل (٢-١): خريطة الدولة العثمانية في عهد السلطان عثمان.

Resim.2 Osman Bey (I. Osman) Devrindeki Sınırları Gösteren Osmanlı Devleti Haritası³⁰

Ders kitabında, Osmanlı Beyliği'nin uyguladığı stratejik hamlelerle önce Anadolu'ya daha sonra Balkanlara yani Bizans'ın eski topraklarına doğru yayılışından bahsedilmekte, Osmanlıların beylikten devlete nasıl evrildiği anlatılmaktadır. Sultan Murad'ın (1362-1389) Edirne'yi Osmanlı Devleti'ne başkent yapmasının sebeplerini, ardından Sultan I.

Bayezid'in (1389-1402) İstanbul kuşatmasını ve Ankara Savaşı'nı (1402) anlatır. Sultan I. Bayezid'in 1402'de Timur'a esir düşmesiyle beraber Osmanlı yönetiminde oluşan boşluğu ve kardeşler arasındaki taht mücadelesi de ders müfredatında işlenmektedir.³¹

الشكل (٢-٤): خريطة الفتوحات العثمانية في أوروبا.

Resim 3. Avrupa'daki Osmanlı fetihlerinin haritası.³²

Daha sonra kitap 1453'te İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethine değinmektedir. Bu noktada İstanbul şehrinin Müslümanlar için önemine dikkat çekilmiş, ayrıca II. Mehmet'in (1444-1446; 1451-1481) İstanbul'u fethederken uyguladığı zeki stratejiler vurgulanmıştır. Yine Osmanlı sultanının şehri fethettikten sonra İstanbul'da bulunan gayri Müslim halka karşı hoşgörülü bir yaklaşım sergilediği belirtilmiştir ki bu noktada şehir halkının mallarına zarar verilmediğinden, rahiplere dini

²⁸ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 48.

²⁹ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 49.

³⁰ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 49.

³¹ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 50-52.

³² M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 52.

ayinler yapabilme, din adamlarını seçebilme ve üst düzey kilise yetkililerinden konsey seçebilme hakkı verildiğinden bahsedilmiştir. Bunun yanında İstanbul'un fethinin kitapta vurgulanan belirgin sonuçları şunlardır³³:

- Bizans İmparatorluğu'nun çöküşü.
- Osmanlı Devleti'nin dünyada bir süper güç olarak ortaya çıkışı.
- Osmanlıların deniz ticaret yollarını kontrol altına alması.
- Bazı tarihçilere göre İstanbul'un fethiyle Orta Çağ'ın sona ermesi.
- Bizans bilginlerinin İtalya'ya göçü ve Avrupa'nın Rönesansa katkıları.

الشكل (٢-٥): السلطان محمد الفاتح.

Resim 4. *Fatih Sultan Mehmed.*³⁴
*Süleyman.*³⁵

الشكل (٢-٧): السلطان سليمان القانوني.

Resim 5. *Kanuni Sultan*

Kitapta Arap beldelerinde Osmanlı Devleti'nin yayılmasına dair ayrı bir başlık açılmış, bu konu kayda değer biçimde ele alınmıştır. Bu bölüm topraklarını Arap şehirlerine doğru genişletmek için çalışan üç gücün varlığından söz ederek başlıyor. Mısır ve Levant'ta Memlûkler, Irak ve İran'da Safevi Devleti, Kızıldeniz ve Basra Körfezi kıyılarında ise Portekiz baskısı olduğundan bahsedilmektedir. Akabinde Osmanlı Devleti'ni Arap beldelerini kontrol etmeye iten en önemli sebepler üç madde halinde aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

- 1- Safevi Devleti'nin güçlenip Arap devletlerini etkisi altına almaya çalışması.
- 2- Osmanlı Devleti'nin Arap ülkelerini kontrol etme arzusu.
- 3- Memlûk devletinin zayıflığı.³⁶

Osmanlı Devleti'nin Arap ülkelerine girişinin aşamaları ise üç başlık halinde aşağıdaki gibi ele alınmıştır:

1- Irak'ın Fethi: Irak'ın alınması iki aşamalı gerçekleşmiştir. İlki 1514'teki Çaldıran Savaşı'nda Sultan I. Selim (1512-1520) zamanında, diğeri ise 1534'te Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) devrinde gerçekleşmiştir.³⁷

³³ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 52-54.

³⁴ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 53.

³⁵ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 54.

³⁶ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 55.

³⁷ M. Eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 55.

2- *Şam ve Mısır'ın Fethi*: Osmanlı Devleti, Şam ve Mısır'ı kendi topraklarına katmak için çeşitli savaşlar yapmıştır. Bu savaşları şöyle sıralamak mümkündür: Memlûklerin yenilgisine ve Levant'ın alınmasına yol açan 1516 yılında gerçekleşen Mercidabık Savaşı ve Mısır'ın ele geçirilmesiyle sona eren Ridaniye Savaşı'dır (1517).³⁸

3- *Yemen'in Fethi*: Eserde Osmanlı Devleti'nin, dağlık bölgede olması sebebiyle Yemen'i ele geçirmekte zorlandığı ifade edilmektedir. Yemen'in fethinin gecikmesindeki en önemli sebeplerden biri olarak Osmanlı donanmasının o devirde zayıf olduğuna ayrıca değinilmiştir. Her şeye rağmen Yemen 1562'de Sinan Paşa önderliğinde ele geçirilecektir.³⁹

Osmanlı Devleti'nin önemli denizcileri Oruç Reis ve Barbaros Hayreddin kardeşleri desteklediğine de yer verilen kitapta, Sinan Paşa önderliğinde gerçekleşen askeri seferler neticesinde 1551'de Trablus'un, 1574'te de Tunus'un Osmanlı topraklarına katıldığından bahsedilmektedir.⁴⁰

Kitapta bu konular işlendikten sonra Osmanlı Devleti idari sistemi hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti'ndeki idari sistem üç bölüme ayrılmıştır:

1-Padişah, devlette siyasi ve dini otoritenin başı konumundadır. Osmanlı Devleti'nde padişah sayısı 37'ye ulaşmış ve 1334'ten 1924'e kadar hükümleri devam etmiştir.

2- Siyasi ve idari statü bakımından devletin ikinci adamı olan günümüzdeki başbakan diyebileceğimiz sadrazam, idari ve askeri teşkilatlara başkanlık ederdi.

3- Genellikle padişah tarafından atanan şeyhü'l-islamlık makamı ise genellikle başkent İstanbul'da müftünün elindedir.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olan bölgeleri idari sistemlere göre nasıl böldüğünün açıklaması şu şekildedir:

1- Eyaletler, vali tarafından yönetilirdi.

2- Sancaklar, sancak beyi tarafından yönetilirdi.

3- İlçeler, kaymakam tarafından yönetilmekteydi.

4- Bucaklar, bucak müdürü tarafından yönetilirdi.

5- Köyler ve mahallelerin her birinin başında muhtarlar yer almaktaydı.⁴²

Kitabın ikinci bölümünde Osmanlı hakimiyeti altında yer alan Arap coğrafyasındaki sosyal ve ekonomik yaşamı ele alan geniş bir bahis bulunmaktadır. Bilimsel ve sosyal hayattan bahsedilirken Şam'daki Emevî Camii, Mısır'daki El-Ezher Camii ve Hicaz'daki kutsal camiler gibi Osmanlı Devleti hakimiyeti altına girmeden önce de bu topraklarda birçok dini ve bilim merkezi kurulmuş olduğuna değinilmektedir. Bu noktada Tanzimat döneminde (1839-1876) Osmanlı Devleti'nin eğitime önem verme girişimlerine, birçok yeni okulun kurulmasına rağmen, bu girişimlerin devletin başkenti İstanbul ve çevresiyle sınırlı kalması sonucu merkezden uzaktaki taşra ve köylerin, dolayısıyla Arap nüfusunun ağırlıkta olduğu bölgelerin bu eğitim seferberliğinden payını alamadığı vurgulanmaktadır. Yine eserde, Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarındaki bilim ve kültürü yayma ihtiyacına olan ilgisizliğinin okul binalarının az sayıda kalmasına sebep olduğu da ayrıca belirtilmiştir.⁴³

³⁸ M. Eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 56.

³⁹ M. Eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 56.

⁴⁰ M. Eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 57.

⁴¹ M. Eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 58.

⁴² M. Eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 59.

⁴³ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 61-62.

Ürdün onuncu sınıf Tarih kitabının birinci bölümünde Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altındaki Arap beldelerinin ekonomik hayatına dair bir başlık açılmış, Osmanlıların siyasi olarak yaptığı her hamleden ve Avrupa ülkeleriyle olan ilişkilerinden Arap coğrafyasının da etkilendiğine vurgu yapılarak önce tarım, sonra da ticari hayat hakkında bilgiler sunulmuştur.⁴⁴

Bu ünite, Arap coğrafyasındaki köylülerin, Osmanlı Devleti'nin kendilerine fahiş vergiler koymasından dolayı devletin zulmünden zarar gördüğü, bunun yanında kötü hava koşulları ve tarımda ilkel aletlerin kullanılmasının da ekonomik anlamda halkı büyük zarara uğrattığından bahsedilmektedir:

*“Osmanlı Devleti, tarım alanında yükselmek için bir dizi önlem almış olmasına rağmen, Ürdün bölgesindeki çiftçiler Osmanlı memurlarının yolsuzluklarından ve tekrarlayan saldırılarından muzdarip olmuştur. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin çiftçilere uyguladığı vergiler de çiftçilerin zorluk çekmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra, çiftçiler zorunlu askerlik sistemi nedeniyle iş gücünün azalmasıyla da mücadele etmiştir”.*⁴⁵

Ticaretle ilgili olan bahiste ise Osmanlı egemenliğindeki Arap ülkelerinde yüksek vergiler, güvenlik durumunun huzursuzluğu, Osmanlı Devleti'nin Arap ülkelerine dayattığı tecrit hali ve yol koşullarının bozuk olması gibi bazı zorlukların varlığına rağmen iç ve dış ticaretin aktif olduğu belirtilmiştir.⁴⁶

Resim 6. Osmanlı Devleti'nde Bir El Sanatları Pazarı⁴⁷

Osmanlılar döneminde Avrupa ülkelerine ihracat bakımından insan gücü ve hammadde mevcudiyeti sebebiyle Arap beldelerinde tekstil, sabun ve şeker imalatı gibi el sanatları endüstrileri yaygındı.⁴⁸ Kitap, Osmanlı Devleti döneminde Ürdün'deki tarım ve sanayi sektörünün gelişmemiş olduğunu ve tarım ve sanayi sektöründe gerilemeye yol açan birçok sorun olduğunu belirtmektedir. Bu sorunlardan bazıları şunlardır:

- 1- Osmanlı memurlarının vergi toplama sürecindeki yolsuzlukları.
- 2- Zorunlu askerlik sistemi.

3- Osmanlı Devleti tarafından uygulanan vergiler.

Burada, kitabın Osmanlı yönetimine karşı olumsuz bir bakış açısı sunduğunu ve onu baskıcı bir rejim olarak tanımladığını görüyoruz. Ancak eserde, bu durumun Osmanlı Devleti'nin genel bir politikası olmadığı, genellemenin de yanlış olduğu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimiyle alakalı olduğu şeklinde bir değerlendirme de mevcuttur.

Mısırlı tarihçi Abdülaziz El Şennavi, *الدولة العثمانية دولة إسلامية مفترى عليها* (*ed-Devlet-i Osmaniyye, Devlet-i İslâmiyye, Müftera Aleyha / Osmanlı Devleti, İslam Devleti Olarak Ona İftira Edildi*) adlı kitabında, Arapların Osmanlı Devleti'ni yabancı bir devlet olarak görmediğini, Osmanlı yönetimini ise bir sömürgeci olarak değerlendirmediklerini yazar. Bu siyasi, dini

⁴⁴ M. Eş-Şiyâab Vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 62.

⁴⁵ İlayyan Elcâlüdî, *قبضاء عجلون في عصر التنظيمات العثمانية* (*Osmanlı Devleti Devrinde Ajlun Sancağı*), 1. Basım, Ürdün Üniversitesi Yay., Ürdün-Amman 1994, s. 348.

⁴⁶ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 64.

⁴⁷ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 64.

⁴⁸ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 63.

düşünce, çoğu Arap halkının zihninde 20. yüzyılın başlarına kadar hâkim olmuştur. Devlet, yönetim işlerine çok sınırlı ve küçük ölçüde müdahale etmiş, kendisini Arap eyaletlerinin koruyucusu olarak görmüş, onların güvenliğini sağlamış, dini törenleri düzenlemiş ve İslam prensiplerini korumuş, hac kabilelerini organize etmiş, yargıyı denetlemiş, vergileri Arap eyaletlerindeki dini liderler aracılığıyla toplamış ve halkın alıştığı şekilde yaşamasına izin vermiştir. Arap eyaletleri, Osmanlı hükümdarını sığınacakları yüce lider olarak görmüş, onun emrine uymuşlardır. Bu nedenle, Fransız General Napoléon Bonaparte, 1798 tarihinde Mısır'ı işgal ettiğinde ve Osmanlı Sultanı III. Selim (1789-1807), Fransızlara karşı dini cihat ilan ettiğinde, Şam, Hicaz ve Kuzey Afrika'daki Araplar hemen bu çağrıya yanıt vermiştir.⁴⁹

Kitabın üçüncü bölümünde Osmanlı Devleti'nin zayıflama ve gerileme sürecine girmesinden, devletin zayıflamasına sebep olan amillerden bahsedilmektedir. Osmanlı Devleti'nin zayıflığına yol açan iç ve dış etkenleri şu şekilde ele alınmaktadır:

İç Etkenler:

- 1- Osmanlı padişahlarının zayıflığı.
- 2- Arap halkları arasında güçlü bir farkındalığın ortaya çıkması.
- 3- Yeniçerilerin zayıflığı.
- 4- Vergi toplama sisteminin kötü oluşu.⁵⁰

Dış Etkenler:

En önemli dış etkenlerden biri olarak, Avrupa ülkelerinin Osmanlı Devleti'nin Asya, Avrupa ve Afrika'daki mülklerinin bölünmesi konusunda anlaşmazlığa sebep olan Şark Meselesi'dir. Şark Meselesi'nin ortaya çıkmasının en önemli sebepleri ise aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

- 1- Koloni rekabeti.
- 2- Osmanlı Devleti'nin zayıflığı ve içişlerindeki sıkıntıları ıslahtan aciz kalması.
- 3- Osmanlı mülklerindeki Avrupa ülkelerinin hırsları.
- 4- Osmanlı vilayetlerinin stratejik ve askeri konumunun önemi.⁵¹

Daha sonra kitap, Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesini ve Avusturya ile Rusya'nın Balkanlardaki rekabetini ele alıyor ve ardından Fransızların 1798'de Mısır ve Levant'a karşı yürüttüğü politikalarından bahsediyor. Sonrasında 1821'deki Yunan İsyanı'na, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa 1831'de Levant'taki genişlemesine ve 1856 Kırım Savaşı gibi konular ele alıyor.

Söz konusu kitaba göre; İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandırmaya katkıda bulunarak, Sultan II. Abdülhamid'i (1876-1909) tahtan indirip Sultan Mehmet Reşad'ı (1909-1918) yerine getirmiştir. Böylece padişahlık makamı sembolik bir hal almıştır. Dolayısıyla bu cemiyet, devletin parçalanmasına yol açan bir yaklaşım sergilemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti I. Dünya Savaşı'na girmek gibi ciddi bir karar vermiş ve buna karşı olan Şerif Hüseyin Bin Ali, Arap isyanını başlatmıştır. Şerif Hüseyin isyanını Osmanlı Devleti'ne değil İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yapmıştır. Daha sonra Mustafa Kemal

⁴⁹ Abdülaziz eş-Şennavi, *الدولة العثمانية دولة إسلامية مقررة عليها* (ed-Devlet-i Osmaniyye, Devlet-i İslâmiyye, Müftera Aleyha / Osmanlı Devleti, İslam Devleti Olarak Ona İftira Edildi), Kahire Üniversitesi Yay., C. 1, Kahire 1980, s. 19-32.

⁵⁰ M. eş-Şiyâb vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 66.

⁵¹ M. eş-Şiyâb vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 67-69.

Atatürk, Osmanlı hilafetini kaldırmış ve yerine 1924 senesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kurmuştur.⁵²

Kitabu't-Târih el-Cüzü'l-Sânî es-Seffu'l-'Aşer كتاب التاريخ الجزء الثاني الصف العاشر

(*Onuncu Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*)

Üçüncü ünite “Çağdaş Ürdün Tarihi” başlığını,⁵³ dördüncü ünite ise Amerikan Devrimi, Fransız Devrimi, Sanayi Devrimi, 1916'daki Arap Devrimi gibi konuları ve son olarak da 20. yüzyılın büyük savaşlarını ele almıştır.⁵⁴

Ders kitabına göre, 1916 yılında çıkan Büyük Arap İsyanı Osmanlı Devleti'ne karşı değil, özellikle Araplara karşı sert bir siyaset uygulayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikir ve politikalarına karşı gerçekleşmiştir. Eserde Arap İsyanı'nın en önemli nedenleri olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uyguladığı “Türkleştirme politikası” ve “İslam'a ve Arap diline savaş” politikası olduğu vurgulanmış, Şerif Hüseyin'in bu cemiyetin tahakkümünden kurtulmak için Arap topraklarının bağımsızlığını istediği belirtilmiştir. Arap İsyanı'nı doğuran nedenlerden birinin de Cemal Paşa'nın Araplara yönelik haksız politikası olduğuna değinen kitap, Arap devriminin mezhepsel, etnik veya dini bir devrim olmadığını, maksadının Arapları yeniden canlandırmak olduğunu açıklamaktadır.⁵⁵

SONUÇ

Makalede Ürdün'de okutulan ortaokul Tarih ders kitapları incelenerek Ürdün Devleti'nin özellikle Osmanlı Tarihi öğretimine verdiği öneme, Osmanlı imajının nasıl olduğuna dikkat çekilmiştir. Ürdün ortaokul Tarih dersleri müfredatında Osmanlı öncesi Türk tarihine dair bilgilerin oldukça sınırlı tutulduğu tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna giden süreç değerlendirilirken kısaca Selçuklu Türklerinin Ön Asya'ya geliş süreçlerine değinilmiş, Malazgirt Zaferi ve zaferin mimarı olan Alparslan'a ayrı bir parantez açılmıştır. Bu noktada şunu da belirtmeliyiz ki Selçuklular için ayrı bir başlık açılmamış, bu hususlar Osmanlı tarihine bir ön hazırlık olarak işlenmiştir. Buna karşın müfredatta Osmanlı tarihi kendisine daha detaylı bir şekilde yer bulmuştur.

Özellikle söz konusu ders kitaplarında Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar övgüyle bahsedilmesi dikkat çekmektedir. Siyasi gelişmelerin dışında söz konusu devletin idari yapısına dair bilgilere de yer verilmiştir. Özellikle Arap beldelerinin Osmanlılar tarafından fetih sürecine değinilmiş, Osmanlı hakimiyeti altında yer alan Arap dünyasının durumuna dair tespitler yapılmış, bilim ve eğitim hayatına, ekonomik durum açıklanmaya çalışılmıştır.

Ders kitaplarında dikkat çeken husus, Osmanlı Devleti'nin bu bölgeleri fethettiği ilk yıllarda izlediği politikardan övgüyle bahsedilirken, devletin zayıflama sürecine girdikten sonraki izlenen siyasetinin sert bir şekilde eleştirilmesidir. Açıktır ki devletin kötü gidişatı sonucu tüm İmparatorluk toprakları etkilendiği gibi Ürdün coğrafyası da etkilenmiştir.

Bu politikaların müsebbibi olarak da İttihak ve Terakki Cemiyeti görülmüştür. Örneğin onuncu sınıf Tarih ders kitabının ikinci bölümünde, Osmanlı Devleti ile ilgili olarak ele alınan en önemli konu Arap İsyanı'dır. Burada dikkat çeken husus isyana sebep olan amillerin Osmanlı Devleti'nin genel politikasından ziyade, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin o devirde

⁵² M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, s. 69-70. Aslında Türkiye Cumhuriyeti Devleti 29 Ekim 1923 yılında kurulmuş, hilafet ise 3 Mart 1924'te kaldırılmıştır.

⁵³ eş-Şiyâab, *Ensâf ez-Zu'bi*, eş-Şkerât, *كتاب التاريخ الجزء الثاني الصف العاشر (Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Tâam el-Sefful-'âşer)*, *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, C. 2, s. 4-47.

⁵⁴ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, s. 48-87.

⁵⁵ M. eş-Şiyâab vd., *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, s. 71-76.

izlediği siyasetle açıklanmaya çalışılmasıdır. Bu bağlamda Ürdünlü tarihçi Ehmud El-Lesamse'nin, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük politikası hakkında yazdığı şu satırlar Ürdün'de söz konusu cemiyete dair algıyı ortaya koymaktadır: “*Türk Dil ve İleriye Yükselme Derneği, Türklerle ilgili politikaları dil üzerinde odaklamış ve Türk olmayan vatandaşlara Türkçe'yi dayatarak, onların Arapça gibi anadillerini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Böylelikle Türkçe'nin resmi okullarda ve Arap devletlerindeki mahkemelerde eğitim diline dönüşmesi hedeflenmiştir*”.⁵⁶

Yine kitabın başka bir bölümünde yazar şu satırlara yer vermektedir: “*İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nda kuruldu ve Osmanlı Devleti'nin yönetimini ele geçirmeyi başardı. Dinin dışına çıktılar ve Osmanlı Sultanının gücünü elinden aldılar, onu herhangi bir şey yapamaz hale getirdiler ve herhangi bir karar alamaz hale getirdiler. Osmanlı Devleti'nin mülklerine aşırı harcama yaptılar ve devletin büyük miktarda borçlanmasına neden oldular*”.⁵⁷

Sonuç olarak Ürdün ders kitaplarında uzun yıllar hakimiyeti altında kaldığı Osmanlı Devleti'yle ilgili kayda değer oranda bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Sultan II. Abdülhamit devrine kadar olan kısımda Osmanlılara karşı bir övgü olsa da, sonraki devirler için -özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güçlendiği dönem- Osmanlı tarihine dair söz konusu kitaplarda eleştirel bir bakış göze çarpmaktadır. Burada Arap İsyanı'na meşru bir zemin arama gayretinin yattığı da düşünülebilir.

KAYNAKÇA

el- Amayre, Mohemmed vd., *كتاب التاريخ الجزء الأول الصف السابع (Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Evvel el-Seffus-Sâbe)*, *Yedinci Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, 2. Basım., Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019.

———, *كتاب التاريخ الجزء الثاني الصف السابع (Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Tâanı el-Seffus-Sâbe)*, *Yedinci Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, 2. Basım., Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019.

ez-Zu'bi, Ensâf, vd., *كتاب التاريخ الجزء الأول الصف السادس (Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Evvel el-Seffus-Sâdes)*, *Altıncı Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, 2. Basım., Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019.

———, *كتاب التاريخ الجزء الثاني الصف السادس (Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Tâanı el-Seffus-Sâdes)*, *Altıncı Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, 2. Basım., Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019.

eş-Şennavi, Abdülaziz, *الدولة العثمانية دولة اسلامية مقترى عليها (Osmanlı Devleti, İslam Devleti Olarak Ona İftira Edildi)*, Kahire Üniversitesi Yay., Mısır-Kahire 1980.

Elcâlüdü, İlayyan, *قضاء عجلون في عصر التنظيمات العثمانية (Osmanlı Devleti Devrinde Ajlun Sancağı)*, 1. Basım., Ürdün Üniversitesi Yay., Ürdün-Amman 1994.

el-Lesamse, Ehmud., *الهاشميون والوحدة العربية في التاريخ المعاصر (Haşimiler ve Çağdaş Tarihte Arap Birliği)*, Dâru'l Khelic Yay., Ürdün-Amman 2000.

er-Rekeb, Nail vd., *كتاب التاريخ الجزء الأول الصف الثامن (Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Evvel el-Seffut-Tâmen)*, *Sekizinci Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, 2. Basım., Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019.

⁵⁶ Ehmud El-Lesamse, *الهاشميون والوحدة العربية في التاريخ المعاصر (Haşimiler ve Çağdaş Tarihte Arap Birliği)*, Dâru'l Khelic Yay., Ürdün-Amman 2000, s. 22.

⁵⁷ Emin Said, *بُyük Arap İsyanı 1 الثورة العربية الكبرى*, Basım Mekteb Medbulı Yay., Mısır-Kahire 1997, C. 3, s. 159.

———, كتاب التاريخ الجزء الثاني الصف الثامن (Kitabu't-Târih el-Cüz'ül- Tâanı el-Seffut-Thâmen) *Sekizinci Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, 2.Basım., Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019.

er-Rvedân, Sad vd., كتاب التاريخ الجزء الأول الصف التاسع (Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Evvel el-Seffut-Tâse'), *Dokuzuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm*, 2.Basım., Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019.

———, كتاب التاريخ الجزء الثاني الصف التاسع (Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Eltâanı el-Seffut-Tâse'), *Dokuzuncu Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, 2.Basım., Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019.

Işık, Hasan, “Ürdün Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı”, *Dünyada Türk İmajı, Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*, ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2018, s. 517-527.

İnalçık, Halil, Ruşen Sezer, *Osmanlı İmparatorluğu klasik çağ (1300-1600)*, 20.baskı., Yapı Kredi, İstanbul 2015.

Elbahit, Mohemmed ve es-Sevariye, Nufan, *دفتر مفصل لواء عجلون رقم 185* (Defter Mufassel livâ' Ajlun no (185), Ürdün Üniversitesi Yay., Ürdün-Amman 2011.

Said, Emin, *الثورة العربية الكبرى* (Büyük Arap İsyanı), Mekteb Medbulı Yay., Mısır-Kahire 1997.

Eş-Şiyâab, Mohammed, Ensâf Ez-Zu'bi, Nsır Eş-Şkerât, كتاب التاريخ الجزء الأول الصف العاشر (Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Evvel el-Sefful-âşer, (Onuncu Sınıf Tarih Kitabı Birinci Bölüm) 1.Basım., Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019.

———, كتاب التاريخ الجزء الثاني الصف العاشر (Kitabu't-Târih el-Cüz'ül-Tâanı el-Sefful-âşer), *Onuncu Sınıf Tarih Kitabı İkinci Bölüm*, 1.Basım., Ürdün Eğitim ve Öğretim Bakanlığı Yay., Ürdün-Amman 2019.

Yiğit, Mehmet, *Arap Ülkelerinde Okutulan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler (Ürdün Ve Suriye Örneği)*, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009.

Kitap İncelemesi / Book Review

Mustafa Demirci, *Siyah Öfke: Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, Konya 2021, 318 s. ISBN: 978-605-196-027-2*

Mustafa Demirci, *Black Anger: The Rebellion of Zanj Slaves in the Medieval Islamic World (869-883)*, Çizgi Kitabevi Publications, 3rd Edition, Konya 2021, 318 p. ISBN: 978-605-196-027-2

Mehmet DERİ
Abdurrahim AKMAZ*****

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 19/11/2023 Düzeltme/Revised: 04/12/2023 Kabul/Accepted: 06/12/2023

Kitap İncelemesi / Book Review

Atıf / Cite as: Deri, M. ve Akmaz, A. (2023). Mustafa Demirci, *Siyah Öfke: Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, Konya 2021, 318 s. ISBN: 978-605-196-027-2. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 189-191. <https://doi.org/10.52735/bellek.1393055>

ÖZ

Abbasîler döneminde, miladi 869-883 arasında gerçekleşen ve Şii lider Ali b. Muhammed'in başını çektiği 'zenci isyanı' üzerine Prof. Dr. Mustafa Demirci'nin kaleme almış olduğu "*Siyah Öfke: Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*" başlıklı monografi çalışması; hem konusu hem de yazarın meseleyi ele alış tarzı ve bakış açısı bakımından önemli çalışmaların başında gelmektedir. Konuyla ilgili temel kaynaklar ve modern araştırmalar kullanılarak zengin bir akademik literatürle hazırlanmış olan çalışmada; olayın gerçekleştiği coğrafya, isyanın sebepleri ve yaygınlaşması, isyanı bastırmak için yapılan savaşlar ve savaş teknikleri, isyanın geride bıraktığı hasarın kısa ve uzun vadeli etkileri gibi konular kronolojik sıraya göre akademik bir perspektiften ele alınmıştır. Zenci ayaklanması, aslen beyaz olan ve Hz. Ali'nin soyundan geldiğini öne süren Ali b. Muhammed'in (ö. 883), Basra ve çevresindeki büyük çiftliklerde zor şartlar altında çalışan zenci köleleri organize etmesi sonucu 869'da Basra bataklıklarında başlamış ve isyan kısa sürede büyüyerek yayılmıştır. Aslen zenci olmayan birinin zenci ayaklanmasında başat rol oynaması hem tarihsellik bağlamında toplum içi güç mücadelesine güzel bir örnek, hem de dönemin Bağdat kozmopolitliğinde Afrika etnik grubunun bu güç

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında "*Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde*" yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan "*Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden*" hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma "*Etik Kurul İzni*" gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Bağımsız Araştırmacı, mehmet.deri@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2287-9330

*** Milli Eğitim Bakanlığı, Tokat, abdurrahimkonevi@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9113-7226

mücadelesindeki rolünü anlamak açısından oldukça önemlidir. İsyanı bastırmakla görevlendirilen Abbasi Halifesi Mu'temid Alallah'ın (843-892) kardeşi Muvaffak Billah (843-891), çetin mücadelelerden sonra âsilere karşı galip gelmiş, isyanın lideri Ali b. Muhammed'in 883 yılında öldürülmesiyle isyan sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Ali bin Muhammed, Zenci, İsyan, Köle.

During the Abbasid period, Prof. Dr. Mustafa Demirci's monograph on the 'black rebellion' that took place between 869-883 A.D. and was led by the Shiite leader Ali b. Muhammad, titled "*Black Rage: The Rebellion of Zanj Slaves in the Medieval Islamic World (869-883)*" by Prof. Dr. Mustafa Demirci is one of the most important studies both in terms of its subject matter and the author's approach and perspective on the subject.

The study, which was prepared with a rich academic literature using basic sources and modern research on the subject, deals with issues such as the geography of the event, the causes and spread of the rebellion, the wars and warfare techniques to suppress the rebellion, the short and long-term effects of the damage left behind by the rebellion from an academic perspective in chronological order.

The Abbasid rule has an important place in the historical experience of Islamic society in the political, military, religious, social, economic and cultural fields, since it constituted a long period of time compared to other rulers in Islamic history. Likewise, during this period when the Abbasids were in power, many important events that affected the society and the caliphate took place. One of them was the Zanj Rebellion, which emerged as an important period for the Abbasids and left the state in a difficult situation.

This rebellion started in 863 and lasted for 14 years. The Zanj Rebellion differs from the other rebellions that took place due to its position in Islamic history, its masses and the fact that it included more than one sectarian element. Ali b. Muhammad claimed to be a descendant of the Prophet Ali and although he was not originally a black person, he started a rebellion by gathering a mass of black people working on large farms.

The fact that a non-black person played a leading role in the black revolt is both a good example of intra-communal power struggle in the context of historicity and very important in terms of understanding the role of the African ethnic group in this power struggle in the cosmopolitan Baghdad of the period.

The Zanj Rebellion started in the marshes of Basra in 869 as a result of Ali b. Muhammad (d. 883), who was originally white and claimed to be a descendant of the Prophet Ali (d. 883), organizing black slaves working under difficult conditions in the large farms in and around Basra, and the rebellion grew and spread in a short time.

Muvaffak Billah (843-891), the brother of the Abbasid Caliph Mu'temid Alallah'ın (843-892), who was assigned to suppress the rebellion, was victorious against the rebels after tough struggles, and the rebellion ended with the killing of the leader of the rebellion, Ali b. Muhammad, in 883.

To be examined the work consists of an introduction, four chapters and a conclusion: In the introduction (pp. 1-32), the purpose, importance, rationale, methodology and sources used in the study are explained, and the situation of the Abbasid State before the black revolt is mentioned.

In Chapter One (pp. 33-88), under the title "*The Causes and Roots of the Rebellion*", the geography of the rebellion, the natural features of the marshland, the economic opportunities provided by these natural features, and the social groups and structures produced by these opportunities were tried to be revealed. The emergence of large farms created by draining the marsh near Basra during the Umayyad period is pointed out, and then, with the Abbasid period, the establishment of farms for commercial purposes due to the orientation of commercial capital

towards land in the region and the establishment and employment of slaves to meet the labor force needed in these farms are examined. In this section, the infrastructure of the process leading up to the rebellion and the major milestones related to the rebellion are also mentioned.

In the Second Chapter (pp. 89-166), under the title "*The Beginning of the Rebellion and its Brightest Years*", after briefly providing information about the life of the leader of the rebellion, 'Ali b. Muhammad, the developments that led him to such a rebellion were tried to be revealed in connection with the process that the Abbasids went through just before the rebellion. Then, Ali b. Muhammad's journey to Bahrain, his first attempts there, and the events that took place during the five-year period from the time he actually started the rebellion are discussed. Then, the actual start of the rebellion, the strengthening of the rebels and their destruction of the cities of lower Iraq by becoming an invincible force against the Abbasids are analyzed in chronological order.

Chapter Three (pp. 167-222) is titled "*The Suppression of the Rebellion*" and in this chapter, detailed information about the suppression of the rebellion given by the sources is summarized. It is a descriptive account of a four-year arduous struggle that began with the siege of the cities founded by the blacks by the Abbasids.

The Abbasid army, under the command of Muwaffak-Billāh, followed a good strategy and besieged the rebels in the capital city of Mukhtāra, which was established by the rebellious blacks, and the events that took place in the last period of three years, until the fall of the city after fierce clashes and the end of the rebellion with the killing of the black leader Ali b. Muhammad, are described. Again in this section, the vivid descriptions of the events that took place draw the reader into the conditions of the time and give the reader the opportunity to look at the events from the perspective of history.

In Chapter Four (pp. 223-276); "*The Organizational Structure and Effects of the Zanj Rebellion*" provides information about the internal order and organizational structure of the rebels. In this chapter, the ideas, program and sectarian views of the Zanj leader are discussed and it is tried to determine what the true beliefs of the Zanj, who put forward ideas mixed with Shiism and Khāricism, were. Then, the political, military and administrative organizations of the rebels and their peculiarities in this field were investigated. The economic resources of the rebels and their economic relations with other social groups such as Bedouins, peasants and merchants are among the main topics covered in this section.

Again in this section, how the black rebellion affected the Abbasids, who were in the process of disintegration, the signs of weakness in the central authority, and the relationship between this rebellion and the contraction in the economic and financial structure are discussed and analyzed.

The conclusion (pp. 277-280) brings to an end with a general evaluation of the study.

In conclusion, the study is an important reference source for academics and researchers interested in the field because it is prepared using a rich academic literature, it is one of the first studies in its field, it deals with the issues in a holistic and systematic manner, the author's command of the subject, original comments and evaluations, and it provides a serious literature contribution to the academic researches to be conducted in its field. On the other hand, the findings obtained in the study are also very important in terms of the causes of the black rebellion, its historical background, its social movement dimension, the structural analysis of the society in which the rebellion occurred, and the economic, natural and human characteristics of the geography where the uprising broke out.